В. Г. ТАРАНЕЦЬ

ПОХОДЖЕННЯ ПОНЯТТЯ ЧИСЛА І ЙОГО МОВНОЇ РЕАЛІЗАЦІЇ

(до витоків індоєвропейської прамови)

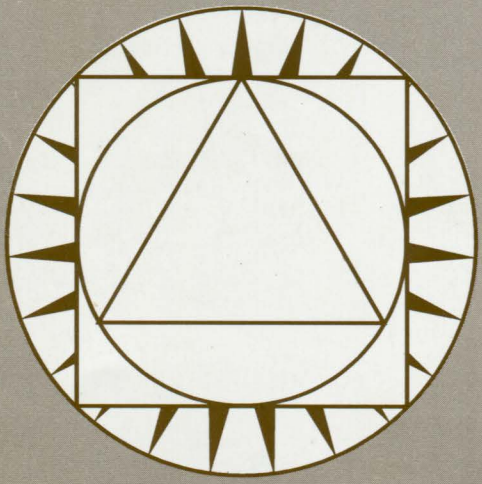

Міністерство освіти України
Українська Академія державного управління
при Президентові України
Одеський філіал

В.Г.Таранець

П О Х О Д Ж Е Н Н Я
ПОНЯТТЯ ЧИСЛА І ЙОГО МОВНОЇ РЕАЛІЗАЦІЇ
(до витоків індоєвропейської прамови)

Видання друге,
перероблене і доповнене

Одеса “АстроПринт”

1999

ББК 81.40/59-0
Т 19
УДК 801.541.46+802/809.1-054

Виходячи з фактів індоєвропейських і інших мов, у монографії робиться спроба вирішити проблему числа шляхом глибокої реконструкції. Використані також результати досліджень в області антропології, етнографії, археології, математики. Завдання дослідження дозволили торкнутися також проблеми первісної номінації. Як наслідок, з нових позицій розглянуті нумеративні позначення і їх денотативна співвіднесеність, а також етимологія деяких слов'янських і германських слів.

Для філологів - викладачів, аспірантів і студентів, а також усіх тих, хто цікавиться питаннями походження мови та її розвитку, життям первісної людини.

Рецензенти:
І-го видання: д-р філол. наук **Ф.П.Сергєєв**,
канд. філол. наук **Д.В.Малявін**
ІІ-го видання: д-р філол. наук **В.Л.Сілін**

Рекомендовано до друку Вченою радою
Одеського державного університету ім. І.І.Мечникова.
Протокол № 3 від 13 січня 1998 р.

ISBN 966-549-269-1

© В.Г.Таранец, 1992
В.Г.Таранець, 1999

Моїм учителям
Тамарі Олександрівні Бровченко
та Льву Рафаїловичу Зіндеру
присвячую

ПЕРЕДМОВА

Всебічне і глибоке вивчення мов привело до нагромадження великої кількості лінгвістичної інформації, що дозволяє суттєво усвідомити механізм функціонування мови, історію її зародження, а також реконструювати форми і значення слів великої діахронічної глибини. Відтворити древній стан тієї чи іншої групи мов допомагають також результати досліджень у суміжних мовознавству областях як археології, антропології, етнографії, історії суспільства. Накопичення знань в області типологічної лінгвістики, поряд з використанням методів внутрішньої і зовнішньої реконструкції, дозволяє поставити питання про найдавніший час існування мов, шляхи перетворення конкретних найменувань і появу абстрактних понять і суджень. У сучасному словниковому складі мов виділяються конкретні імена, співвідносні з предметним відображенням, а також група абстрактних слів, що загубили у ході розвитку мов свою денотативну співвіднесеність, але яку можливо відтворити шляхом глибинної реконструкції. Ця сторона розвитку абстрактних найменувань і є областю нашого інтересу. Проблема реконструкції денотативного значення слів і перетворення їх в абстракції розглядаються нами на матеріалі кількісних найменувань - чисел і їх лексичних відповідників в індоєвропейських мовах. Об’єкт спостереження обмежений вивченням найдавніших чисел, перш за все позначень 1 - 5, 10, які знаходяться в основі зародження категорії кількості.

У першому розділі розглядаються уявлення древньої людини про оточуючий світ і проявлення у них кількісних найменувань. Тут широко використовуються відомості з різних областей наук, у яких описано життя людей у первісному суспільстві. Така інформація подається у міфах, легендах і переказах народів, відображена в етнографічному матеріалі, має місце в археологічних знахідках. Відмічається, що первісними поняттями людини є її уява про цілісність і двоїстість оточуючого світу, які потім доповнюються уявленнями про три- і чотиричленну структуру дійсності. Ці перші кількісні поняття знайшли відображення в операціях лічби, що розглядаються нами у різних народів.

Зароджуване поняття кількості знаходило у свідомості давньої людини адекватне мовне вираження, яке реконструюється нами для найдавнішого періоду існування індоєвропейської прамови. Відтворення архітипів первинних чисел, що розглядаються, вимагало реконструкції вихідних для відповідних найменувань кореневих (односкладових) слів і їх смислового наповнення. Аналіз лінгвістичного матеріалу дозволив визначити денотативну значущість найпростіших чисел і простежити шляхи становлення числових позначень в індоєвропейських мовах, перш за все в слов'янських і германських. Хід дослідження у загальному підтвердив концепцію виникнення поняття числа, подану в роботах В.З.Панфілова і інших вчених. Згідно нашому спостереженню в індоєвропейців існувало уявлення про предмети у вигляді **бінарної** опозиції, яка вийшла із загального поняття **цілісності** речі. У результаті загальна уява про оточуючий світ змінилась у напрямку: 'цілісний' світ $\Rightarrow$ 'розчленований' світ. Одноразово відбувалося виділення однієї частини із 'розчленованої' речі, внаслідок чого поняття 'розчленована' річ перетворилося у річ 'двоєдина'. Із протиставлення 'частина' (речі) / 'двоєдина' (ціла річ) вийшли поняття чисел 1 і 2. Позначення для 1 і 2 співвідносились перш за все зі словами 'одна рука' / 'дві руки'. Рука виступала одиницею лічби. 'Два' було максимальним у числовому ряду. Розвиток мислення про кількість з кожним часом існування

суспільства відсував уяву людини про числову межу, яка поповнювала числовий ряд у вигляді 1, 2, 3, 4 і т. д. Вищезазначені питання розглядаються у другому і третьому розділах монографії.

Подані нами у роботі підходи і судження не завжди узгоджуються з канонами традиційної компаративістики і можуть, природньо, викликати неприйняття їх сучасними дослідниками. У той же час поява у відповідь інших наукових знахідок, направлених на вирішення проблеми генезису числа, будуть свідчити про досягнення мети нашою публікацією. Хочеться надіятися на продовження початої дискусії.

Виражаю щиру подяку Л.Р.Зіндеру, Ю.Й.Зуєву, С.В.Вороніну за ознайомлення з моєю роботою і висловлені суттєві зауваження, що привели до її покращення. Вельми вдячний також В.Л.Сіліну, Ю.О.Карпенку, Ф.П.Сергєєву, Д.В.Малявіну за великий труд, пов’язаний з рецензуванням монографії, Л.Є.Таранець за переклад, редагування і духовну підтримку при підготовці роботи до друку.

ВСТУП

Зародження і розвиток категорії числа, що найшло реалізацію у мові, відображає етапи становлення абстрактного мислення людини. Витоки виникнення поняття числа сягають найдавнішого часу існування людства і пов'язані у своїй основі з відповідними сторонами пізнання людиною оточуючої дійсності. Відношення до природи повинно було виражатися не у пасивному споглядданні, а в активних діях людини. Ці дії слугували основною рушійною силою у виникненні і розвитку уявлень і понять давньої людини, що закріплялися у словесному вираженні. Предмети, необхідні для життя людини, одержували словесні наймення. Практичні потреби змушували людину виділяти з оточуючого світу не лише предмети, а і їх якості, що виконували важливу роль в її життєзабезпеченні. До однієї з таких якостей відноситься кількісна характеристика предметів і явищ, з якими людина мала безпосередні стосунки. Ще за часів збирання і охоти первісні люди повинні були знати циклічні зміни у природі, орієнтуватися за зірками, вміти розподіляти здобич на зиму і багато іншого. Все це потребувало елементарних знань при виконанні кількісних операцій і їх запам'ятовуванні, роль яких істотно виросла у зв'язку з переходом людини до землеробства. Безперечно, що перші словесні реалізації поняття кількості прямо пов'язані з конкретними предметними позначеннями. Про це свідчать багаточисленні спостереження над виконанням лічби племенами, що знаходились на первісній стадії свого розвитку (Леви-Брюль 1930; Панфилов 1982). Початковий етап у становленні категорії числа дослідники пов'язують з

безпосередньо-чуттєвим сприйняттям кількості у вигляді конкретної множинності. Таке сприйняття, відмічає В.З.Панфілов, “спостерігається як у тварин, так і у дітей у ранньому віці“ (Панфилов 1982, 234; див. також: Давидов 1958; Пиаже 1969).

Внаслідок спостереження дослідниками над лічильними операціями у різних народів вироблені деякі спільні принципи зародження і шляхи розвитку поняття кількості, характерні для єдиного напрямку в розвитку мислення людини. Виходячи із аналізу багаточисленних фактів примінення народами кількісних одиниць, вчені виділяють, як правило, кілька етапів у розвитку категорії кількості.

Початковий період характеризується встановленням рівнопотужності конкретних сукупностей предметів. “На цьому етапі, - пише В.З.Панфілов, - ще не проводилось встановлення кількості як класу предметів тих множин, які приводились у взаємно-однозначну відповідність” (Панфилов 1982, 351). Люди здійснювали обмін предметів шляхом “річ за річ”, тобто однозначно співвідносили одну сукупність з іншою. Потім відбувалося виділення окремих множин як еталонів, “по відношенню до яких встановлювалась рівночисленність всіх конкретних множин” (там само, 351). Первісна людина співвідносила навколишні предмети з частинами свого тіла, частіше всього з пальцями рук і ніг, а потім і з іншими предметами. У цих випадках ‘одиницею лічби’ виступав той чи інший член множини. Археологічні знахідки пізнього палеоліту дозволяють припустити, як пише Б.Ф.Фролов, що люди цього часу “вміли рахувати” (Фролов 1974, 69; див.: Klix 1985, 204-208). Вважається, що використання людиною різноманітних ‘еталонних’ множин слугувало причиною різного словесного вираження древніх чисел у мовах. Предметна співвіднесеність у вираженні поняття кількості привела до утворення відповідно складного найменування. Спостереження В.З.Панфілова показали, що любе слово, яке позначає число, складається з двох компонентів: перший із них має кількісне значення, другий - є предметним позначенням і виступає у такому словосполученні як одиниця

лічби (Панфилов 1982, 259-264). Певно, на цей час відноситься зародження давньої системи лічби - двоїчної (Фролов 1974, 114). ‘Предметний’ рахунок зберігся у повсякденному вживанні майже до середніх віків у вигляді різних лічильних пристроїв, у тому числі бірок, пальцевого рахунку (Klix 1985, 243-245). Проте поступово словесне найменння числа втрачало свою предметну співвіднесеність і колишнє складне слово з часом спрощувалось, яке й постало у вигляді сучасних словесних позначень простих числах. Ці процеси відносяться до заключного етапу утворення поняття числа (Панфилов 1982, 352). З цього часу відбувається зародження у мовах лексико-граматичної групи слів – числівника, що має місце у сучасних індоєвропейських мовах.

У реконструкції древніх форм ми опираємося на прийняття вищезазначеного напрямку розвитку поняття числа, що у зародженні кількості є єдиним для всіх народів, у тім числі і носіїв індоєвропейських мов.

В індоєвропейському мовознавстві вважається, що древні числівники, крім найменування числа 1, мають споріднені корені в індоєвропейських мовах (див.: Schleicher 1876; Brugmann, Delbruck 1909; Kluge 1913; Семереньи 1980). У прамові вони, як правило, реконструюються у такому вигляді: **dwo*-, **duwo*- ‘два’, **trei*-, **tri*- ‘три’, **qetwer*- ‘чотири’, **penqe* ‘п’ять’ і т. д. Число 1 виражено кількома коренями. Найбільш поширеним є корінь **oinos*, що засвідчений у таких мовах: лат. *oinos, ûnus*; ірл. *óin, oen*; гот. *ains*, дпрус. *ains,* ір. *aiva-, oin*; гр. *οἰνή* ‘одне очко’. Цей же корінь зустрічається у композиті у слов’янських мовах: стсл. *инорогъ, инокъ, иноходь*. Передбачається, що *инъ*- втратило своє первісне нумеративне значення, вживаючись у сучасних мовах також у словах: рос. *иной*, укр. *інший, іноді, інколи, інде* (Карпенко 1956, 21). Сюди ж відноситься стсл. *ѭдинъ* і його сучасні еквіваленти у слов’янських мовах. Якщо проаналізувати форму *инъ*, то у ній необхідно виділити більш давню складову *оі*, пов’зану з числовим значенням. “Власне, давнішими виразниками числового значення 1 є *оі,* - пише Ю.О.Карпенко, - тому що *п* у даному слові (тобто в *инъ* - В.Т.) -

окремий елемент, очевидно, займенникового походження” (там само, виноска на с.20). Ця думка знаходить місце також при розгляді іншого індоєвропейського кореня **oikos*, що виражає число 1 (пор.: дінд. *ēka* ‘один’). У слові *ēka* А.Шлейхер здогадно виділяє суфікс *-ka* , у результаті утворюються дві складові **io-kos*, де перша і друга можуть розглядатися як слова займенникового походження (Schleicher 1876, 478). Вищезазначеним кореням О.Семереньї приписує значення ‘єдиний, одинокий’ (Семереньи 1980, 237).

Крім названих, але у значенні ‘сумісності, єдності’, для позначення 1 вживається індоєвропейський корінь **sem-*. Наприклад: лат. *semel*, *semper* ‘безперервно’, *simplex* ‘простий’, гот. *simlē* ‘колись, раніше’, гр. *εις έν μία* (Семереньи 1956, 237; див. також: Мейе 1933, 409).

Різноманітне кореневе вираження числа 1 в індоєвропейських мовах породило у лінгвістиці неоднозначні думки відносно походженння цього числа. Існує точка зору, згідно якій число 1 з’явилось пізніше інших древніх чисел, представлених досить однорідно у своїх етимологічних формах (див.: Мажюлис 1956). Такий підхід не враховує того, пише В.З.Панфілов, “що поняття ‘один’ в індоєвропейській прамові могло пов’язуватися з кількома назвами і закріпитися у подальшому за різними назвами у різних індоєвропейських мовах” (Панфилов 1982, 252-253). Іншими словами, в індоєвропейській прамові могли існувати різноманітні еталонні множини, що використовувались для вираження кількісного значення ‘один’ або мали місце синонімічні найменування одного і того ж денотата.

Аналіз лінгвістичної літератури показав, що, не дивлячись на велику кількість досліджень, які торкаються історичного періоду розвитку індоєвропейських мов, фактично відсутні роботи глибинної реконструкції мовного вираження чисел і нумеративної системи у цілому. На сьогоднішній день мають сенс слова, сказані в 50-х роках В.П.Мажюлісом відносно проблеми числівників 2-10: “... Індоєвропеїстам поки що не вдалося установити первісні значення вказаних слів у зв’язку з великою давниною і

абстрактністю цих числівників” (Мажюлис 1956, 53). Відсутні роботи по визначенню денотативної значущості також числа ‘один’. Більше того, вважається, що “кількісні числівники до ‘трьох’ є немотивованими формами” (Винтер 1989, 37). В окремих роботах намічені лише підступи до зазначеної проблеми, на деяких із них вважаємо за необхідне зупинитися.

К.Бругманн писав у одній із робіт, що поняття ‘один’ утворилось, виходячи із значення ‘саме той, тільки той’, у противагу до ‘обидва, всі троє’ і т. д. (Brugmann 1903, 364). Тут же він зазначає, що це значення у числівника ‘один’ пов’язане з первинним супроводжуючим його жестом, що виконувався рукою. “Звідки отримали числа 2-10 свої назви, невідомо” (там же, 363). Форма *aina-* у функції неозначеного артикля по своєму значенню є Sing.tantum, хоча у давнину мала і множинну форму (Kluge 1913, 250). На зв’язок зі словом ‘рука’ вказує етимологія числівника 10, який іноді розглядається з вихідним значенням ‘дві руки’ (див.: Kluge 1957, 879). Природньо допустити, що число 5 походить від древнього словесного найменування ‘рука’ (одна), проте існуюча етимологія доставляє дослідникам великі труднощі при подібній інтерпретації (див.: Винтер 1989). Крім зазначених вище випадків, позначення від 1 до 10, як правило, розглядаються у словниках лише у плані формального вираження цих чисел і їх зв’язку з займенниковими формами. Питання реконструкції їх предметного значення залишаються поки що поза увагою дослідників. Висловлена нижче думка Т.Б.Лукінової відносно слов’янських мов має пряме відношення до проблеми у цілому. “Історія ж назв числа і кількості в дописемний період майже невідома” (Лукінова 1987, 108). Трудність вирішення зазначеної проблеми, як уже вище говорилось, полягає у тому, що найменування чисел у писемних пам’ятках індоєвропейських мов представлені на етапі уже абстрактних кількісних одиниць. Існуючі дослідження з індоєвропейської компаративістики поки що не досягли тієї глибини мовної реконструкції, яка б дозволила побачити той прадавній стан мови, кількісні одиниці якої співвідносились з конкретними предметами і явищами, тобто з множинами,

що знаходилися в основі лічби. Проте сміливі наукові пошуки в області реконструкції древнього стану індоєвропейських мов у останні десятиріччя, виконані багатьма вченими, серед яких слід назвати роботи В.М.Іллича-Світича, Т.В.Гамкрелідзе, Вяч.Вс.Іванова, М.Д.Андрєєва, О.С.Мельничука, В.В.Мартинова, О.А.Білецького, дозволяють підійти до вирішення поставленої тут проблеми. Запропонований у цій роботі підхід потребує попереднього викладу вихідних теоретичних положень, які знаходяться в основі нашої концепції вирішення проблеми числа. Розглянемо ці положення.

1. У сучасному мовознавстві широкого розповсюдження набула точка зору, згідно якій індоєвропейська прамова раннього періоду (РІМ) була мовою консонантного типу. “Голосних фонем вона не мала зовсім. Можливо , що існував один нерозчленований вокальний елемент, який виконував чисто ‘розвантажувальну’ функцію” (Бернштейн 1961, 126). Вокалізм РІМ був досить архаїчним, вважає М.Д.Андрєєв, і зводився “лише до однії силабеми” (Андрєєв 1978, 31). Основну розрізнюючу функцію у слові виконували приголосні, їх вимова “супроводжувалась якісно невизначеним призвуком (∧), позбавленим будь-якої самостійної фонологічної функції” (Мельничук 1979, №5, 13; див. також: Коломиец 1986, 28). Фонетична система прамови характеризувалась “моновокалізмом” (див.: Палмайтис 1979; Lehmann 1952). Вважається, що такий звуковий стан був характерним і для інших, неіндоєвропейських, мов. “Про те, що існували консонантні мови, свідчать древні факти семіто-хамітських мов і порівняно недавні тюркських (орхо-єнісейські пам’ятники) з їх чітким розрізненням тембру приголосних, - пише В.В.Мартинов. - Весь подальший розвиток вокалізму виводиться з тембрових відмінностей консонантів” (Мартынов 1968, 17). Реконструйована загальноафразійська фонологічна система передбачає дві голосні фонеми: відкриту голосну [а] і закриту [ə] (Дьяконов і ін. 1987, 9). У древніх єгипетських текстах на письмі засвідчені лише приголосні звуки, їх вокалізація відсутня (Коростовцев 1961).

Крім древньої спорідненості мов ностратичної групи з індоєвропейськими (див.: Иллич-Свитыч 1971), слід також визнати, що подібність у їх фонетичному вираженні пояснюється також єдиними фізіологічними особливостями мовленнєвого творення. Звідси беруть свій початок тенденція до відкритих складів, реконструйована для індоєвропейської прамови (Borgstrom 1954; Bieleckij 1975; Таранец 1981; Панфилов 1995; Чеботарь 1988; Гавриш 1994, Михайлова 1996), і універсальний характер структури складу типу ‘приголосний + голосний’ (CV). Протоіндоєвропейська мова характеризувалася **складофонемною** структурою, представленою силабемами типу CV, у яких вокальний елемент умовно позначаємо через ∧. Мовленнєвий ланцюжок мав вигляд CVCVCV, у якому кожен склад CV співвідносився зі значущою частиною висловлення. Набір односкладових коренів у слові був ознакою мови аглютинативного типу, що характеризував первісний стан індоєвропейської прамови (Гухман 1981). З часом силабемна фонетична система прамови змінилася на **звукофонемну**, в якій поряд з приголосними голосні звуки стали виконувати фонематичну функцію. Рухомий наголос у слові спричинив появу в слові різних акцентно-ритмічних структур і в результаті у прамові появилися структури складу типу V, CCV, а згодом і закриті структури: CVC, CCVC, CVCC, VC. На початку і в кінці складу почали вживатися двоконсонантні сполуки. Початкові у слові (і в складі) приголосні мали зумовлений вибірковий характер, що було обумовлено артикуляторно-акустичною структурою фізіологічного складу, яка полягала у **висхідному** напрямку зміни артикуляційної напруги. Якщо розмістити групи приголосних у порядку збільшення їх власної напруги, отриманої у результаті експериментальних досліджень (див.: Taranec 1997; Чеботарь 1988), то вони утворять ряд: S - щілинні (S - глухі , Z - дзвінкі), T - зімкнені (T – глухі, D - дзвінкі), R - сонорні (R_n - носові, R_r - плавні, R_w - напівголосні). Перші консонантні сполуки, що характеризували прамову перед її розпадом, мали вигляд: *ST-, SR-, TR-, DR-, ZR-* з висхідною артикуляційною напругою.

Утворення окремих гілок індоєвропейської прамови та окремих мов привів до дії тенденції закритого складу (див. Склад і слово … 1994) та утворення більш складних структур, зокрема: *STR_r-, R_nR_n-, TT-, R_nST-, R_wTTR_n-, $SSTR_r$-, R_rZ-* (пор.: укр. *стріла*, *мняти, птах*, *Мстислав*, *вткнути*, рос. *встретить, рвать*). Серед нових сполук приголосних на початку слова необхідно назвати ті, що утворювали **не-висхідну** артикуляційну напругу (спадну за напрямком чи рівну або їх варіанти). Таким чином, у розвитку індоєвропейської мови-основи **первинними** є відкриті склади та сполуки приголосних з висхідною напругою, закриті склади та консонантні сполуки з невисхідною напругою є генетично **вторинними** (Таранец 1981).

2. Ранньоіндоєвропейська прамова характеризувалась досить розгалуженою системою консонантів, що несли у мовленні основне смислове навантаження. Згідно традиційному мовознавству в індоєвропейській прамові розрізнялись шумні та сонорні приголосні. Серед шумних зупинимось на зімкнених, представлених у мові-основі в якості дзвінких, дзвінких придихових і глухих чотирьма локальними рядами. Ці ж приголосні реконструюються і для РІМ (Андрєєв 1978, 31).

Традиційна класифікація індоєвропейських зімкнених у деякій мірі протирічить типологічним дослідженням, проведеним в останні десятиріччя. Факти багатьох мов, як відмічає А.Р.Борхард, не знаходять підтвердження, щоб “дзвінкі придихові співіснували з парою ‘прості глухі - прості дзвінкі’ при відсутності у системі відповідних глухих придихових” (Бомхард 1988, 7). Існують розбіжності вчених відносно наявності фонеми [b] в індоєвропейській прамові. Досить контрастно і відмінно виглядає у мові частота вживання кожної із трьох підгруп приголосних (Гамкрелидзе, Иванов 1984, 13). Протиріччя знімаються внаслідок примінення глотогонічного підходу до питання реконструкції древніх зімкнених. Ця методика подана у вигляді глибокого теоретичного обгрунтування у працях Т.В.Гамкрелідзе і Вяч.Вс. Іванова (Гамкрелидзе, Иванов 1984; Гамкрелидзе 1987). Вчені розглядають у групі зімкнених два фонологічно істотних протиставлення: за

ознакою глоталізації і за ознакою дзвінкості/глухості, що привело систему зімкнених до такого вигляду:

I - *(p')* *t'* *k'*

II - b^h/b d^h/d G^h/G

III - p^h/p t^h/t K^h/K (Гамкрелидзе, Иванов 1984, 16).

Ознака придиховості є позиційно обумовленою і виступає серед приголосних у ролі іррелевантної. З точки зору місця творення приголосних у зазначеній системі представлені лабіальні, дентальні і гуттуральні звуки і відсутні традиційно виділені лабіовелярні *(*k^w, *g^w, *$g^w h$)* (пор.: Семереньи 1980, 73-76). Передбачається, що четвертий ряд зімкнених появився у індоєвропейських мовах відносно пізніше (див., наприклад, у германських мовах: Гамкрелидзе, Иванов 1984, 39).

Т.В.Гамкрелідзе і Вяч.Вс. Іванов у своїй монографічній праці не вказують, до якого періоду розвитку індоєвропейської прамови відноситься подана вище підсистема консонантизму. Побічні спостереження над системою голосних у згаданій роботі дозволяють зробити висновок, що розглянута підсистема не відноситься до протоіндоєвропейського періоду. Завдання нашого дослідження вимагають використання свідчень саме про такий давній стан звукової системи прамови, ніж це представлено у зазначеній та інших роботах. У зв'язку з цим звернемось до природи окремих ознак у системі зімкнених приголосних.

Якщо розглянути I ряд зімкнених (глоталізованих) *p', t', k'* з точки зору їх розвитку в окремих індоєвропейських мовах, то ми побачимо, що вони представлені в германських мовах у ролі глухих *p, t, k*; у давньоіндійській, грецькій, балто-слов'янських мовах - у ролі дзвінких *b, d, g* (Гамкрелидзе, Иванов 1984, 39 і далі). З іншого боку, дзвінкі/дзвінкі придихові (II ряд) мають у мовах рефлекси дзвінких і глухих. Аналіз зімкнених за ознакою дзвінкості показує велику її варіативність майже до зникнення в окремих індоєвропейських мовах. Так, у давньоверхньонімецькій мові "розрізнення глухих і дзвінких не відігравало суттєвої ролі" (Зиндер, Строева 1965, 75), у

багатьох німецьких діалектах опозиція за глухістю/дзвінкістю змінилась на протиставлення за напругою (Макаев 1962, 41). Відсутня фонологічна ознака глухий/дзвінкий і в сучасній ісландській мові (Либерман 1971). У лінійному письмі В, що є одним із найранішніх діалектів давньогрецької мови, фактично відсутнє протиставлення дзвінких і глухих зімкнених (на письмі розрізнялись лише *d/t*) (Гамкрелидзе 1980, 66). У більшості індоєвропейських мов поширений *d*, а не *t* , проте це не свідчить, що вихідним був **d* (Шмальстиг 1988, 38).

Внаслідок аналізу праць з реконструкції зімкнених у індоєвропейській прамові А.Р.Бомхард зазначає, що опозиція з дзвінкістю зникла у тохарській, хетській мовах, у грецькій і італійській "традиційно дзвінкі придихові оглушались, що у загальному не дозволяє прийти до єдиного розуміння відносно їх природи (Бомхард 1988, 9).

Звернення до фактів багатьох мов показує, що розрізнення приголосних за дзвінкістю/глухістю не є типологічно характерним і ця ознака займає у ряду інших фонологічних характеристик приголосних четверте місце (Леонтьев 1963). Все це свідчить про те, що ознака за дзвінкістю/глухістю стала такою у процесі розвитку прамови і її окремих гілок, і можна уявити собі такий час існування мови-основи, коли ця ознака була позиційною характеристикою приголосних і не мала смислової значущості.

Висловлене припущення знаходить підтвердження при зверненні до досліджень в області нейрофізіології. Артикуляторне розрізнення приголосних звуків за голосом вимагає відповідної підкоркової реалізації нервових закінчень, які могли б виконувати регулюючу роль по відношенню до голосових зв'язок. Розрізнення глухих і дзвінких приголосних передбачає чітку диференціацію у роботі м'язів горла. У той же час необхідно відмітити, що горло виконує перш за все біологічні функції і використання голосу в мові генетично стоїть на другому місці. Мови світу свідчать, що у них використовуються найрізноманітніші по силі голосу утворення приголосних

(дзвінкі, напівдзвінкі, “хриплодзвінкі“, глухі, “хриплі“ (див.: Зиндер 1979, 122-123), що, безсумнівно, потребує досить чіткої імпульсної регуляції. Очевидно, що розглянуте протиставлення приголосних фонем могло виникнути тільки внаслідок подальшого розвитку прамови, самовдосконалення артикуляторно-мовленнєвої системи і її локалізації у корі головного мозку.

У підтвердження вищезазначеного припущення про первісне нерозрізнення дзвінких і глухих приголосних надзвичайно цінними є спостереження над цими звуками М.Д.Андрєєва. Розглянувши індоєвропейські дзвінкі придихові, дослідник пише, що “рефлекси цих звуків в діалектах надзвичайно різноманітні”, тут глухі і дзвінкі зімкнені, придихові і спіранти. У результаті вченим встановлюються дві градації приголосних: резонантна і динамічна, серед яких “**динамічна градація** лежала в основі індоєвропейського консонантизму, який не мав **дзвінких шумних**” (виділено автором - В.Т.), єдиними дзвінкими елементами були сонанти (Андреев 1957, 7).

Виходячи з вищерозглянутого, можна допустити, що у протоіндоєвропейській мові зімкнені приголосні розрізнялися за однією ознакою: глоталізований/неглоталізований, іншими словами, було протиставлення приголосних, показаних вище I ряду, з одного боку, та II і III рядів, з іншого, тобто розрізнялися лише *p’, t’, k’* і *p, t, k*. Якщо вийти за часову межу існування протомови і реконструювати попередній стан зімкнених, то в основі розрізнення цих рядів приголосних можна знайти дію лише локальних ознак. “Немає ні однієї мови, - писав М.С.Трубецький, - в яких локальні ознаки були б фонологічно несуттєвими” (Трубецкой 1960, 142). Типологічна значущість таких ознак свідчить про їх велику давнину. Це знаходить підтвердження у різних мовах, у тому числі індоєвропейських і семітських.

Розглянувши структуру кореня в останніх, С.С.Майзель прийшов до висновку: “Чим давнішою була семітська мова, тим менше відчувалось у ній

розрізнення між, скажемо, *b* і *p* (як губними) або *d, t, z, s* (як ротовими) чи *ḫ, ḫ, h* (як горловими)" (Майзель 1983, 148). До аналогічних висновків приходить О.С.Мельничук у роботі "О всеобщем родстве языков" при розгляді особливостей коренової структури на початковому етапі існування індоєвропейських і інших мов. Перше місце серед цих особливостей належить "можливості функціонального паралелізму близьких в артикуляторному відношенні кореневих приголосних, що розрізняються, як правило, за якою-небудь однією диференційною ознакою і виконують одну й ту ж структурну роль у близьких варіантах практично одного кореня" (Мельничук 1991, 28). По відношенню до індоєвропейської прамови, пише О.С.Мельничук, слід рахуватися з паралелізмом всередині трьох груп приголосних: задньоязикових і ларингальних *k/g/gh/k̂/ĝ/ĝh/kᵘ/gᵘ/gᵘh/H* (не менше трьох ларингальних), передньоязикових (проривних і щілинно-свистячих) *t/d/dh/s* і губних (проривних) *p/b/bh*, можливо, також носового *n*" (там само, 29).

Таким чином, результати останніх досліджень дозволяють звести всі рефлекси зімкнених приголосних індоєвропейських мов до трьох локальних рядів, що представляють відповідно приголосні *p, t, k*. Такі звуки, як вихідні, розглядає Р.Якобсон при становленні мови у дітей (Якобсон 1985). Дані онтогенезу, як відомо, корелюють з філогенетичними характеристиками, що тим самим свідчить на користь прийняття гіпотези про первинність приголосних *p, t, k* серед всієї різноманітності індоєвропейських зімкнених.

3. У системі консонантизму РІМ з точки зору способу творення розрізнялися, як уже зазначалося, дві групи приголосних: шумні та сонорні. Необхідно відмітити, що фонематична значущість цих приголосних є типовою для всіх засвідчених мов світу.

Наші завдання дослідження вимагають детального розгляду лише двох сонорних *r* і *l*, відносно яких немає єдиної точки зору серед компаративістів.

Традиційно приголосні *r* і *l* передбачаються у ролі самостійних фонем для праіндоєвропейської мови (див.: Савченко 1974; Андреев 1986; Lehmann 1952), хоч, очевидно, з повною достовірністю цього сказати не можна. Обидва звуки виступають в іранській мові як *r*, "це переважає у мові Рігведи" (Барроу 1976, 80). У санскриті *r* одержав розповсюдження за рахунок *l* (Савченко 1974, 76). Пам'ятки хетської мови дозволяють об'єднати *r* і *l* в одну плавну архіфонему, це "архаїзм, що відображає загальноіндоєвропейський стан" (Иванов 1963, 93).

Факти індоєвропейських мов свідчать про досить близьке функціонування приголосних *r* і *l* у різних морфемах. "У багатьох мовах, - пише Е.Бенвеніст, - *l* є простим дублетом *r*" (Бенвенист 1955, 65). До них відносяться суфікси **-ro-* і **-lo-* у прикметників, імена діячів на **-tel/*-ter*, чергування *r/l* у кінці кореня (типу **ster-/*stel-*) (див.: Бенвенист 1955, 65; Мейе 1951, 281; Савченко 1974, 179). У ролі споріднених варіантів У.Скіт розглядає реконструйовані форми ієв. **Leuk* і ієв. **Reuk* у значенні 'світити' при аналізі слова англ. *lucid* (Skeat 1983, 350), звідки випливає, що початкові *r* і *l* у цьому корені є тотожними у смисловому відношенні. Виходячи із чергування індоєвропейських *r/l*, В. В. Левицький також вважає, що **sker-* та **skel-* є "варіантами одного і того ж кореня" (Левицкий 1997, 107). Приведені факти свідчать про давнє фонематичне нерозрізнення приголосних *r* і *l*, що дозволяє їм функціонувати у ролі варіантів однієї й тієї ж протофонеми **r/l*. Таке розуміння фонемного статусу зазначених приголосних можна допустити для дуже давнього часу існування індоєвропейської прамови. Ця часова площина дає можливість порівняти функціонування *r* і *l* у ностратичних мовах, споріднених з індоєвропейськими.

В єгипетській мові не існувало ієрогліфічного знаку для *l*, звук *r* був досить розповсюдженим. Різні переходи *r*, як, наприклад, *r* > ; , *r* > *i*, *r* > *l*, а також частота його редукції у кінці слова, що доходила майже до зникнення цього звука, свідчить про нестійкість тембральної ознаки *r* у єгипетській мові

(Коростовцев 1963, 96). Незважаючи на те, що у загальноафразійській прамові реконструюються приголосні *r* і *l,* ведуть себе вони у засвідчених мовах дуже непослідовно, що “потребує подальшого вивчення” (Дьяконов та ін. 1987, 28).

Існують мови, у фонологічній системі яких представлений всього один плавний приголосний (Трубецкой 1960, 164). В окремих мовах, наприклад, у корейській, *l* і *r* виступають позиційними варіантами однієї фонеми, хоча в багатьох сучасних мовах ці звуки є самостійними фонемами (Зиндер 1979, 53).

Виходячи з вищезазначеного, допускаємо існування у реконструйований період індоєвропейської прамови єдиної фонеми **r/l*, яку умовно позначимо одним значком **r*. До цієї протофонеми нами зводяться всі рефлекси індоєвропейських плавних.

4. В індоєвропейському мовознавстві вважається прийнятим, що у прамові корінь був односкладовим і мав у собі два приголосних звука з голосним між ними (Бенвенист 1955). Така структура кореня CVC реконструюється для РІМ і для інших споріднених їй мов ізольованого типу (Андреев 1986). “Характерною особливістю РІМ протосем, - пише М.Д.Андрєєв, - була початкова **конкретність** їх значення” (виділено автором - В.Т.) (Андреев 1986, 40). У той час у прамові не було частин мови, одне й те ж кореневе слово могло означати і дію, і предмет, і ситуацію у цілому (див.: Спиркин 1957; Мещанинов 1978). Основним способом словотворення було коренескладання.

Перевага у РІМ кореневої структури типу CVC свідчить про досить розвинену морфологічну систему. Логічним є припущення того, що зазначеному стану РІМ передував період більш простого односкладового одноконсонантного кореня типу CV. До такого висновку приводять дослідження розвитку морфемної структури слова і результати реконструкції її прадавнього стану. У ході розвитку мов простежується досить чітко тенденція до ускладнення структури кореня. Зокрема, на матеріалі німецької

мови О.П.Димирова показала, що, наприклад, структура кореня CVCC історично витворилася із CVC+C, де останній приголосний примкнув до кореня у результаті опрощення і морфемного перерозподілу в межах слова (Димирова 1996). “Перетворення суфікса в елемент кореня, зникнення морфемного шва і утворення нового кореня, - пише М.М.Гухман, - відноситься до найдавніших морфологічних процесів у структурі індоєвропейського слова” (Гухман 1963, 25). У такому ж напрямку відбувалися зміни у вірменському слові, де “приголосний компонент відходить до кореня, формуючи його кінець і зберігаючись у всіх парадигматичних рядах” (пор. іє. *g^{u}*her-mo* > вірм. *ǰerm* ‘тепло’) (Туманян 1988, 195). У всіх випадках наблюдається “атракція кореня, який притягує до себе приголосний елемент індоєвропейського суфікса” (там же, 159). Розвиток праіндоєвропейської структури слова супроводжувався фонетичними змінами в її межах, що призводило до утворення закритих складів, сполук приголосних, особливо у початковій та кінцевій позиціях кореня. Дослідивши структуру індоєвропейської кореневої морфеми, О.А.Білецький прийшов також до висновку, що первісними були форми з голосним між приголосними: “кожний приголосний виступав у супроводі голосного” (Bieleckij 1975, 19). Редукція і випадіння голосних стали причиною ускладнення структури кореня.

Екстраполяція зазначеної тенденції на більш давній період існування індоєвропейської прамови дозволяє прийняти положення про первісну структуру кореня типу CV і слова CVCVCV, у якому складова і морфемна межі **співпадали** (див.: Коломиец 1986, 4). Згодом зародження граматичних категорій у прамові привело до десемантизації окремих складових слова і до появи суфіксальної і флективної морфем (див.: Курманбаев 1981). У результаті витворилась триморфемна структура слова, яка стала з часом типовою для індоєвропейської граматичної системи. Поява двох типів відмінювання слів - консонантного і вокалічного - привела до розщеплення серединного складу в слові окремо на приголосний і на голосний.

Приголосний, що не втратив свого лексичного значення, примкнув до початкового кореня, закоренева частина була полем реалізації різних граматичних функцій. У результаті морфемна структура слова отримала вигляд CVC - V - CV, де складова межа уже не співпадала з морфемною.

Протиставлення основи і закінчення і їх деяка автономність у функціонуванні привели до фонетичного послаблення середини слова. У результаті триморфемна структура поступово перетворилась у двоморфемну. Як відмічав І.О.Бодуен де Куртене, цей процес бере свій початок від праіндоєвропейської епохи і вже у слов'янських "відбулось **поголовне скорочення основ на користь закінчення"** (виділено атвором - В.Т.) (Бодуэн де Куртене 1963, т.2, 25). Аналогічний процес мав місце і в інших індоєвропейських мовах. У германських, наприклад, центральне місце у древній морфемній системі почала займати "двоморфемна модель, представлена коренем-основою + закінчення" (Гухман 1963, 9).

У такому вигляді нам уявляється розвиток структури слова в індоєвропейських мовах у давнину. Наведена нище як ілюстрація структура пройшла в індоєвропейських мовах у загальних рисах такі шляхи розвитку: CV-CV-CV $\rightarrow$ CVC-V-CV $\rightarrow$ (варіанти:) CVC-VC, CVC(C), CCVC (пор.: герм. **dag-a-z,* рун. *-dag-a-R*, гот. *dag-s*, нім. *Tag*, англ. *day* 'день').

Подальше дослідження проблеми числа базується на вищезазначених вихідних теоретичних положеннях, які, без сумніву, наклали свій відбиток на підхід і шляхи вирішення зазначеної проблеми числа. Приведені положення свідчать про те, що нами використовуються ті системні та структурні особливості розвитку одиниць мови та мовлення, які знаходились в основі зародження індоєвропейської прамови і тому є древнішими, ніж реконструйований на сьогодні стан РІМ. Велика давнина представленої нами структури слова і фонетичної системи змикається хронологічно із часом існування прамови у межах ностратичної групи мов. Ця обставина дозволила нам в окремих випадках використати результати досліджень, що стосуються неіндоєвропейських мов.

Розділ 1. Найдавніші уявлення людини про оточуючий світ і проявлення у них кількісних характеристик

1.1. Цілісність і двоїстість світу - найдавніші поняття людини. Три- і чотиричленна структури дійсності у індоєвропейців.

Розгляд виникнення і шляхів розвитку поняття про кількісну ознаку предметів, істот і оточуючої дійсності у цілому вимагає аналізу всіх сторін реального світу людини, які вона намагалася зрозуміти і вплинути на них. Найдревніші уявлення людини знайшли відображення у міфах, легендах і в його побуті. Грізні для людини того часу сили природи породжували у неї різні шляхи подолання труднощів. Окрім активного фізичного впливу, древні мешканці планети намагались вплинути на сили природи своїми словами, піснями, танцями, різного роду зображеннями на каменях, скелях, предметах домашнього побуту. Страх перед природою породив вірування у магічну силу слова, предметів і малюнків. Але природа і благотворно впливала на життя людини, забезпечуючи її харчуванням рослинного і тваринного світу. Людина схилялася перед її величчю і намагалась підкорити її своєму впливові. Потреби життя змушували древніх людей пізнавати оточуючий світ. Вони визначали становлення уявлень і понять людини про дійсність, ріст його культурного рівня, створювали у цілому особистість і відповідне соціальне середовище. Виникнуті уявлення закріплялись у словесному вираженні, допомагаючи тим самим кращому осмисленню і більшій диференціації всього оточуючого.

Пізнання навколишнього життя поступово приводило людину до перегляду своїх попередніх наївних уявлень про світ, до перегляду бувших образів і створення нових понять більш високого рівня. До часу появи писемних пам’яток уявлення людини пройшли тривалий шлях розвитку і зазнали великих видозмін. Наслідком цього є суперечливі описи і судження

про навколишній світ у казках і міфах, що утруднює відтворення первісної картини образів і понять у людини. У кожному міфі - “перетин найрізноманітніших соціальних сил” (Лосев 1957, 18). Незважаючи на великі труднощі, у пам’ятках, що відображають життя древньої людини, можна побачити основні риси становлення і розвитку її уявлень про оточуючий світ, у тім числі і ті, що послугували основою зародження кількісних відношень і їх вираження у мові.

Як вихідний матеріал у роботі використані найдавніші свідчення про життя людини на території розповсюдження індоєвропейських і інших мов ностратичної групи, що знайшли відображення у різного роду графічних зображеннях, у ритуальних звичаях і віруваннях, у писемних пам’ятках.

Численний інформаційний матеріал, що свідчить про операцію лічби у древніх людей, міститься у дослідженнях Б.А.Фролова, який вивчив велику кількість пам’яток графіки у Європі та Азії періоду пізнього палеоліту (35 - 10 тис. років тому). Цей час характеризується магічними уявленнями людини про оточуючий світ, віруваннями у потойбічне життя, у надприродні сили, слабкість перед якими і породила ці уявлення.

Аналіз безлічі ліній, зарубок, упорядкованих у своєму проявленні, привів Б.А.Фролова до думки про фіксацію первісною людиною деяких лічильних одиниць (Фролов 1974). Це період життя мисливського колективу і збирання, коли необхідно було вести рахунок продуктів харчування і розподілу їх між членами колективу, визначати запас харчування на період перебування на полюванні і повернення до своїх стійбищ. Людина почала помічати і використовувати ритміку пір року, періоди міграцій тих чи інших звірів, час достигання лісових ягід, грибів. Виходячи з практичних потреб життя, вона намагалася диференційовано підійти до потаємних для неї понять часу і проявів природи.

Проаналізувавши палеолітичний орнамент у вигляді крапок, зарубок, ліній, Б.А.Фролов прийшов до висновку про їх ритмічну організацію, яка проявляється в угрупуваннях елементів лічби у вигляді 3 і 6, 4 і 8, 5 і 10, 7 і

14 і ін. (Фролов 1974, 68-69). Можна погодитись з автором у тому, що у той час первісна людина вміла рахувати і використовувала лічбу у своїй трудовій діяльності. Зразки палеолітичного орнаменту свідчать про те, що люди того часу оперували поняттям певної сукупності (множинності) предметів і приміняли ці знання при кількісному порівнянні різних об'єктів. "Наші первісні уявлення про число і форму, - пише Д.Я.Стройк, - відносяться до дуже віддаленої епохи древнього кам'яного віку - палеоліту" (Стройк 1969, 21). Людина древньокам'яного віку знаходилась на початку зародження поняття числа.

Підтвердженням вищезазначеного про відповідну ступінь абстрагування свідчать прадавні наскельні зображення людей і тварин. "Значки на печерах і на побутових предметах, - пише Б.О.Рибаков, - свідчать про відповідну ступінь розвитку мислення" (Рыбаков 1981, 119). Сукупність графічних елементів у п'ять одиниць могла співвідноситись з сукупністю пальців на одній руці; сім елементів, як припускає Б.А.Фролов, стародавня людина пов'язувала із змінами фаз місяця (Фролов 1974). І.А.Климишин пише про слонове ікло, знайдене біля села Гонці в Україні, на якому "з ювелірною точністю нанесені зарубки", що відображають "зміни фаз Місяця напротязі чотирьох місяців" (Климишин 1985, 112). Знахідка має вік 12-17 тис. років.

Найчастішими серед інших були множини у 5 і 7 елементів, відображених на найрізноманітніших предметах (статуетках, наскельних малюнках і ін.) різної форми і розмірів (Фролов 1974, 94). Ф.Клікс у своїй роботі згадує про археологічну знахідку вовчої кістки з багатьма зарубками на ній, згрупованих по п'ять прямих рисочок. Це найдавніше свідчення виконаної людиною лічби має 30-тисячолітню давність (Klix 1985, 203-204).

Виявлені на великій території Європи і Азії факти примінення людиною кількісних сукупностей у період пізнього палеоліту свідчать про єдині шляхи пізнання нею дійсності і розвитку його мислення. Як було показано вище, тут нерідко зустрічаються **подвоєння** різних сукупностей.

Часті такі повторення дозволяють допустити існування уже закріпленого уявлення про двоїстість. Хоча не було у той час спеціальних символів для позначення тих чи інших сукупностей, уявлення про двоїстість досить міцно ввійшло у повсякденне життя первісної людини. Тут має місце найбільш просте одномірне протиставлення, що проявляється у парних предметах, це, наприклад, руки, очі, ноги, права - ліва сторона людини чи тварини; земля і небо, місяць і сонце, зміна дня і ночі, схід і захід сонця і місяця і таке інше. Уявлення про двоїстість перейшло у людини на космогонічне розуміння світу: реального світлого і потойбічного темного, існування людей і в протилежність їм чаклунів, уявлюваних духів; тіла людини і його душі.

Графічні свідчення пізнього палеоліту підтверджують, з одного боку, існування у свідомості людини поняття про цілісність світу, від якого невіддільна людина, і з іншого, усвідомлення нею розчленування цілого, двоїстості реального і уявного світу. Поняття цілісності й бінарності навколишньої дійсності і її речей та явищ є найдревнішими характерними рисами мислення первісної людини. Як відмічає О.М.Золотарьов, дуальна організація є “загальною первісною формою родового ладу” (Золотарев 1964, 50). Таке розуміння пронизує також все наступне життя людини і досить чітко представлене у древніх пам’ятках багатьох народів. Індоєвропейську спільність характеризує також дуалістичний принцип соціальної організації (Гамкрелидзе, Иванов 1984, 776 і далі). Двоїстість найшла яскраве відображення у міфології, релігійних ритуалах, побуті індоєвропейців. Бінарні опозиції широко розповсюджені у людському суспільстві, такого типу відношення мають припустимо генетичний характер (Алексеев 1976, 40-41). Ці опозиції вийшли із існуючих у природі структур симетрії і асиметрії. Вважається, що відповідні логічні структури генетично закріпились “на найраніших стадіях антропогенезу” (там само, 43).

Розглядаючи джерела і світогляд східних слов’ян, Б.О.Рибаков відмічає як характерну рису древнього періоду їх життя анімізм з “яскраво вираженим дуалізмом” (Рыбаков 1981, 24). У народів Півночі широкого

розповсюдження набув культ двох оленів або лосів. Поступово виділяється з двох жінок-лосих одна - “хазяйка Всесвіту”. Культ двох небесних оленів (або лосів) “відображений у мистецтві різних народів Європи і Азії від кам’яного віку до сердньовіччя” (там же, 75). До періоду верхнього палеоліту відносяться парні захоронення двох підлітків, зображення на виробі із кістки двох людських фігур. У цей час зустрічаються “парні фігурки, у яких ніби зрослися жінки” (Рыбаков 1981, 166). У період до бронзового віку “дуже широкого розповсюдження набули посудини з рельєфним зображенням чотирьох жіночих грудей”. Все це “свідчить про тривкість уявлень двох богинь”, володарок Всесвіту (там само, 166).

Двоїстий характер світу чітко представлений у трипільській культурі. Проте бінарність тут нерідко переходить в єдиний образ про явище чи річ. У цей час зустрічаються малювання, на яких “два верхніх небесних яруси трансформуються у гігантський образ, що займає весь Всесвіт” (Рыбаков 1981, 201). З переходом слов’ян до землеробства “древня матріархальна віра у двох рожениць, у двох господарок світу ... вже втратила свою найпершу позицію і поступилась місцем одновладному патріархальному Роду, - пише Б.О.Рибаков, - але матеріал про двох рожениць зустрічається до кінця XIX ст. н. е.” (Рыбаков 1981, 356). У найдавніших писемних пам’ятках слов’яни першим божеством називають Рода, а богині-жінки йому підкоряються. Це пояснюється зміною у житті колективу людей соціальної ролі чоловіка у період землеробства, скотарства і державної влади і відповідним переглядом функцій і місця богинь у пантеоні божеств. Уявлення про єдине божество, але вже чоловічого роду, знайшло відображення у древній назві слов’янського бога Сварога, його сина Дажьбога - бога Сонця. Факти із життя слов’ян свідчать про зародження уявлення про одиничність, що вийшла з існуючого поняття дуалізму речей і явищ. Впродовж довгого часу у свідомості людини існувало розуміння двоїстості і одиничності як протиставлення цілого й частини у явищах навколишньої дійсності.

Наявність поняття про єдиного бога Всесвіту і про двох богинь привели міфологічну свідомість слов'ян до розуміння дійсності як тричленної структури. У народному мистецтві зустрічаються зображення бога Сонця у вигляді трьох кругів, символізуючих ранок, полудень і вечір, тому його називали "трисвітлим" (Рыбаков 1987, 287). У балтійських слов'ян був ідол Триглава, який представляв три царства. У трипільському орнаменті знаходить відображення тричленна структура світу. Це земля, небо (видиме) і верхнє небо (Рыбаков 1981, 208).

Подальший розвиток світорозуміння у слов'ян привів до виділення в оточуючому світі і його проявах чотирьох сторін. У кераміці землеробних племен Б.О.Рибаков відмічає проявлення "принципу чотирикратності": трипільські жертовники точно направлені на чотири сторони світу, на посуді зображено чотири сонця; чотирикінцевий хрест, вписаний у сонячний диск; ромб, що нагадує поле з чотирма крапками і таке інше. Ці зображення відносяться до 4 тис. до н.е. "Судячи за даними мови, - пише Б.О.Рибаков, - у цей час уже сформувались поняття 'попереду', 'позаді', 'наліво', 'направо'" (Рыбаков 1981, 48). У племен Центральної і Східної Європи, що зображали на похоронному посуді підземне сонце, "змінилось уявлення про будову світу, він став 'чотириярусним'" (Рыбаков 1981, 234). Проте ця чотирискладовість мислилась древніми як така, що представляє собою цілісний світ. Про це свідчить, наприклад, зображення ідола у вигляді чотирьох голів на чотирьох шиях, але під одним капелюхом (Рыбаков 1987, 232-240). Чотирилике, але єдине у своїх іпостасях божество править усім Всесвітом.

Поняття цілісності світу і в той же час його ділимості знайшло чітке проявлення у численних казках, легендах, міфах, приказках і прислів'ях, де відображено древній період життя слов'ян. Аналіз фольклорного і етнографічного матеріалу дозволяє висловити припущення відносно зародження перших лічильних одиниць. Вони знайшли відображення у хронологічно поетапному сприйнятті предметів і явищ, а також всього

навколишнього світу у вигляді дуальної структури, із якої вийшло розуміння частини, одиничності, а потім у вигляді три- і чотиричленної структур, які у загальному сходяться у понятті цілісності. Цей висновок знайшов відображення у більшій чи меншій мірі у подальшому аналізі лінгвістичного та етнографічного матеріалу інших племен і народів.

Період кам'яного і бронзового віків був часом існування прагерманської мови, розподіл загальногерманських племен на північні і південні припадає на початок залізного віку (Vries 1937). У міфах і легендах Старших Едд, скальдів знайшов відображення найдревніший період життя германців. Це період патріархального способу життя. На чолі богів стояв Óдін, глава і батько всіх богів, хранитель і володар рун (Vries 1937, 194; Grimm 1934, 57; Дюмезиль 1986, 141). Проте в одній із Едд говориться, що Одін, Вілі і Ве були синами Бора - чоловічого божества (Edda 1949, 3), в іншому місці разом з Одіном виступає трійця: Одін, Тор і Фрігг (Фрейя) (Vries 1935, т.I, 127). Богиня Фрейя, дружина Одіна, уособлює родючість, Одін і Тор представляють відповідно Сонце і Грім. Очевидно, що тут відображено той час у житті германців, коли жіноче божество відступило на другий план, зберігши за собою ознаки материнства. Виділення трьох богів з перевагою одного із них, як більш головного, свідчить про час потрійного поділу германцями навколишнього світу. Таким богом є Одін, який виступає в Еддах під багатьма іменами. Так, у нього було ім'я *Tweggi* 'двійник' із-за його двоїстої природи (Edda 1949, 17). Бувші риси подвійності проявлялись в інший час у його функціонуванні. Раніше Одін обходив денний і підземний світ, тобто представляв собою дії у двох сферах (подібно єгипетському Ра), тепер же він поселився на небі, стає єдиним у всьому світі. Ця його роль знайшла відображення у назві дня тижня - середи (англ. *Wuodanstag*) як першого дня у цьому часовому відрізку (див.: Brockmann 1883, 27). Одін став також одноким, друге око втратив, подивившись у воду (Edda 1949, 9). Він одружений, має дітей. Сімейні пари богів як древніші уявлення про двоєдиний світ змінюються їх дрібненням, породженням дітей. Аналіз образу

Одіна дозволяє побачити у його діях і іменах відображення різних епох життя германців, у тому числі проявлення кількісних характеристик у вигляді двоїстості, одиничності і троїстості.

Зв'язок з часом 'двоїстого' розуміння навколишнього світу у германців не пройшов безслідно і знайшов також відображення у південних областях їх проживання. Тут були розповсюджені язичні боги-близнюки, що представляли собою дуже древній культ германців (Vries 1935, т. I, 186). Уявлення про двоїсте членування світу знайшло яскраве відображення у багатьох археологічних знахідках і наскельних малюнках на території протогерманців.

У період бронзового віку германці розрізняли реальний (земний) світ і ефірний (небесний), що привело до спалювання трупів, до появи понять добра і зла. Й.Фріз вважав, що вихідним пунктом у індоєвропейській міфології слід назвати бога неба, образ якого у германців представлений під іменем *Tiwaz* (Vries 1935, т. I, 126 і далі). Древньоримський історик Таціт у своїй праці "Germania" відмічає, що германці у стародавніх піснях славлять породженого землею бога *Tuisto* (Tacitus 1935, 2). Тут згадується більш древня богиня родючості - богиня землі, жінка, яка колись в уяві давніх германців мала першорядне значення. Слово *Tuis - to* розглядається як "двійник, двопола первісна істота" (Tacitus 1935, 59, примітка Е.Ферле).

Досить часто у похованнях германців зустрічаються різні предмети, що супроводжували померлого в інший світ. Цих предметів у кількісному відношенні, як правило, було по два екземпляри. Так, у Данії знайдено у 30 випадках по два разки намиста, в інших знахідках по 2 ліри чи по 2 кубки або по 2 браслети і таке інше, в окремих випадках по 3 - 4 екземпляри (Vries 1935, т. I, 131). Детальний аналіз всіх цих випадків не дозволив Й.Фрізу виявити причину такого заупокійного культу, що символізував багатство, достаток померлого. Можливо, робить висновок Й.Фріз, тут знайшли своє символічне відображення бог неба і богиня землі (там же, 131). На наскельних малюнках поряд з богами нерідко було зображено два сонця, дві

сокири і т. п. Приведені знахідки археологічних розкопок відображають найдревніші уявлення германців про двоїстий характер навколишнього світу. Дійсно, два предмети однієї і тієї ж речі символізували її множинність, тобто багатство. Поява цих речей у кількості 3 або 4 екземпляри свідчить про зміну бувшої уяви германців про двоїстий світ. Поняття множинності змістилось з двох до трьох і потім до чотирьох одиниць.

Розглянуті вище уявлення про зовнішній світ слов'янських і германських племен перегукуються з розумінням оточуючої дійсності древніми індусами та іранцями, що знайшло відображення у їх міфології. Аналізуючи період індоіранської спільності, Ж.Дюмезіль згадує про надзвичайно давній документ, знайдений на території хетської держави. Це так званий "богазкійський" договір про союз двох держав, який відноситься до 1380 року до н.е. (Дюмезиль 1986, 17). У цій пам'ятці говориться про язичницькі боги Мітра і Варуна і двох близнюків - Насатьє. Ці ж боги засвідчені і у ведичній літературі. В одному із гімнів Рігведи Ж.Дюмезіль відмічає згадку про три пари богів: Мітра - Варуна, Індра - Агні і двох Ашвінів (= Насатьїв) (там само, 21). Автор доказує проявлення ознаки трифункціональності індоіранських богів. Проте у той же час у всіх випадках божества виступають у парному існуванні, представляючи одноразово єдиний і цілісний образ. У цьому переконує нас аналіз, проведений Ж.Дюмезіль відносно богів Мітра - Варуна. У Рігведі розрізнення цих богів відмічається рідко, досить яскраво воно представлено у ведійських гімнах. Тут Мітра-Варуна - різні боги, що знаходяться в опозиції. Мітра уособлює день, Варуна - ніч, відповідно "денне сонце - нічне сонце", хоча кожний із них може приймати ознаки іншого. У цілому Мітра тяжіє до більш світлого, земного, видимого, а Варуна - до більш темного, небесного, таємничого. "Протиставлення Мітри і Варуни ніколи не було ворожнечею і суперництвом, - пише Ж.Дюмезіль, - лише доповнюючим розподіленням" (Дюмезиль 1986, 42). Обидва є "хранителями *ṛta",* сурового Порядку у всіх його проявах, так само як і всієї сукупності понять, проте вони "не

заперечують і індивідуальність кожного із них" (там само, 43). Аналіз показав, що за парним божеством Мітра - Варуна не закріплені якість певні функції і згадані боги лише відображають комплекс уявлень, властивих індоєвропейцям у древню епоху. Ці уявлення зводяться до бінарності у розумінні навколишнього світу, який спочатку сприймався як цілісний образ, що і знайшло відображення у функціях богів. Двоїстість структури всього оточуючого поступово привела до виділення у ній однієї із сторін, як більш важливої, а потім і до самостійного функціонування кожної із них. Із пари Мітра - Варуна останній "часто виступає в образі 'великого бога', він головний із Асура" (Дюмезиль 1986, 85). Перевага одному із богів, як було вище показано при розгляді світорозуміння древніх слов'ян і германців, свідчить про виділення в уяві індоіранців образу одиничності. Поява із двох колишніх богів одного як головного привела до набуття ним нових якостей і функціональних особливостей. Якісно новий образ послугував у розумінні древніх основою зародження іншого божества, але у той же час тісно пов'язаного з першими двома. Внаслідок цього сприйняття світу як двочленної структури змінилося на тричленне. Кожна істота і кожна річ мислились як триелементна єдність цілого. Поняття множинності змістилось з 'двох' до 'трьох', після чого троїсте ділення світу стало сприйматися як граничне у кількісному відношенні. Все це підтверджується трифункціональністю індоіранських богів, переконливо показаною у згаданій праці Ж.Дюмезіля. Як відмітив дослідник, згідно численним спостереженням тричленна структура знайшла відображення у "потрійному членуванні світу по вертикалі (небо, атмосфера, земля), у системі трьох 'шнурів', ієрархії моральних цінностей, теорії священних вогнів" і ін. (Дюмезиль 1986, 29).

Подібно до розглянутих уявлень древніх про кількісні відношення у навколишньому світі таке ж розуміння найшло проявлення в античній міфології Риму та Древньої Греції. Аналіз цього матеріалу дозволяє побачити первісне сприйняття Всесвіту як цілісного і неподільного у вигляді образу жіночого божества.

У греків і римлян, як і в інших народів, у ролі вельми шановного божества виступала Мати-Земля, до якої близька грецька Деметра (Радциг 1965, 441). Вважається, що “спочатку богиня землі була всеоб’ємним божеством, наділеним різними функціями” (Мифол. слов. 1961, 80; див. також: Jurß 1988, 61-68), потім вона стала покровителькою земної родючості і взагалі землеробства. Культ богинь-матерів виявлено у вигляді статуеток у найдавніший період життя італійців (Штаерман 1987, 31). Проте з часу патріархату богиня-мати починає займати другорядне місце і знаходиться у тіні в порівнянні з чоловічим божеством. Появляються сімейні пари богів.

Факти свідчать, що досить часто в єдиному міфологічному образі відбувається виділення окремих ознак, що оформились з часом у два протилежні по смислу комплекси. Розглядаючи смислові зв’язки між елементами міфа, О.Ф.Лосєв серед інших виділяє комплекс-компеляцію, що об’єднує протилежні чи взагалі відмінні елементи (Лосев 1957, 23-27). Так, Зевс представляє собою “два міфічних елементи, об’єднаних в одне ціле”, він - небо і земля, повітря і море, світлий бог, але “одружується з найтемнішою богинею Персіфоною”, він бог “ясної і похмурої погоди” (там само, 26,27,91). Аналогічні функції має Янус у римлян, що “дивиться назад і вперед”, богиня Либитину, уособлююча одночасно любов і смерть (там само, 28). У давньогрецьких текстах збереглись сліди Зевса Олімпійського і Зевса Підземного. Все це - “рудимент первісного погляду на світ як на єдиний живий організм чи живу істоту” (Лосев 1957, 46). У розглянутих випадках має місце “полярний комплекс”, де “зберігається різка відмінність елементів, доведена тут до повної смислової протилежності” (там само, 27).

До найбільш древньої уяви про Зевса слід віднести міф “подвійної сокири”, що одержав широке розповсюдження на о. Кріт. Цей символ “пов’язаний і з небом, і з землею, і з потойбічним світом, і з неживими предметами, з неживою природою і рослинами, з тваринами, з людиною” (Лосев 1957, 115). Це культ, як пише О.Ф.Лосєв, “дуже показовий для первісного мислення, яке вміщує у своїх уявленнях протилежності. Він і

руйнуюча сила і творча” (Лосев 1957, 115). У цьому образі гідно подиву чітко проявляється розуміння древніми людьми цілісності і бінарності оточуючого світу, членимість якого міститься і у функціональній належності самого предмета – ‘подвійної сокири’.

Уявлення про бінарність Всесвіту припадає на період матріархату. На цей час необхідно віднести виділення з двох протилежно функціонуючих елементів нового образу, що послугував зародженню поняття одиничності. Уявлення про подвійне членування світу замінилось потрійним його діленням, що приходиться на останній період матріархату. У цей час проходить заміна жіночого головного божества чоловічим. Все це знайшло чітке відображення в античних текстах. Так, Ціцерон пише про “трьох різних Зевсів”, Климент Олександрійський “також говорить про трьох Зевсів”, у римській міфології розрізняються імена трьох Юпітерів, в окремих випадках божества мають і більше імен (Лосев 1957, 95). В античній літературі є текст під назвою “Розділення світу на три царства”, у якому говориться про народження трьох братів від Крона і Реї, і про те, що “натроє все поділено, і дісталось кожному царство” (там само, 98). Очевидно, що колишній двоєдиний образ поступово перетворився у свідомості людей у тричленну структуру.

Античні міфи, багаті архаїчними рисами з життя первісних людей, підтверджують і доповнюють отримані вище висновки відносно проявлення кількісних характеристик при сприйнятті древніми людьми навколишнього світу, що мало місце у житті слов’янських і германських племен, в індоіранському суспільстві. У відповідний час в індоєвропейській спільноті відбулося перетворення древньої дуальної соціальної структури у напрямку формування “структури з трьома і чотирьма рангами” (Гамкрелидзе, Иванов 1984, 776).

Зародження і розвиток розумових категорій є подібними у людей різної етнічної і расової належності. У цьому значенні допустимо говорити і про зародження кількісних понять у людей взагалі, мисленого членування ними

предметів і явищ навколишнього світу подібно до розглянутих випадків. Це вірно тим більше для носіїв семітських мов, у спорідненості з якими нас переконує багато досліджень. На основі древніх пам'яток Месопотамії і Вавілонії та культурної спадщини Єгипту розглянемо світосприйняття древніх жителів Межиріччя і долини Нілу, свідчення яких сягають початку IV тис. до н.е.

Акадська мова, як одна із найстаріших семітських мов (III тис. до н.е.), свідчить про те, що у Древній Вавілонії розрізнялись сутки, що складались із дня і ночі, останні розділялись на сторожі - три нічні і три денні (Клочков 1983, 12 і далі). Сторожі ділились на "половини", які називались "подвійними годинами". Характерною рисою часових відрізків є їх конкретність, що заповнювалась тією чи іншою подією; абстрактної довготи часу не існувало у свідомості вавілонян. Очевидно, що зазначені кількісні вислови часу відображають той давній стан розуміння оточуючого світу як 'подвійне' чи 'потрійне' його членування.

Релігія у Месопотамії не мала для населення суттєвого значення, людина жила "у поміркованому релігійному кліматі" (Оппенхейм 1980, 179), хоча й існували міфи, молитви, ритуали. Найдревніші боги Ану і Енлія (Елліля) уособлювали собою відповідно світ неба, демонів і підземний світ. Виділялись пари богів - Шамаш і Сін (бог Сонця і бог Місяця), богині-матері (Баба і Мама), подружжя богів. Існування пар богів свідчить про двоїсте відображення вавілонянами навколишнього світу. Проте найдавніші пам'ятки представляють собою період життя жителів Межиріччя, коли чоловіче божество було на першому місці, що характерно для патріархального способу життя. Досить багатий матеріал світорозуміння древньою людиною містять у собі писемні пам'ятки Єгипту.

Найдавніші єгипетські міфи відносяться до IV тис. до н.е. У них є кілька сказань про сотворіння світу. Не дивлячись на багато відмінних рис, спільними для них є "уявлення про первісний хаос, з якого виникли боги" (Матье 1957, 14). Із всього розмаїття переказів, відмічає М.Е.Матьє, можна

виділити “дві групи легенд: в одній групі творцями сонця і всього світу є богиня-мати, ... у другій групі творцем виступає бог-отець” (там само, 21). У цих текстах відображається первісний матріархальний спосіб життя єгиптян і зміна його на патріархальний.

Здавна в Єгипті існував культ мертвих і розрізнялись два світи, дві фази буття - небесний і підземний, проте мислились вони як єдине ціле, що знайшло відображення у найменуваннях божества Ра-Осіріса (Ра - бог сонця, Осіріс - бог мертвих). У багатьох міфах говориться, що бог Ра у своєму човні проходить денний світ і підземний, де йому приходиться вести боротьбу з численними ворогами (див.: Schneider 1909; Культура Древн. Египта 1976; Померанцева 1985). Сонячне божество Ра уособлювало спочатку єдиний суточний цикл у русі по денному і нічному небі, але поступово двоїстість у розрізненні день/ніч привела до появи місячного божества - бога Тота. Проте з двох богів головним залишається Ра, а Тот є лише його замісником, відображенням сонячного світла.

За уявою древніх єгиптян небо втілювалось у двох субстанціях і в двох богинях - тверді (Хатхор) і потоку (Нут). Під твердю єгиптяни мислили землю і небо, які омивались водами (Редер 1976, 229). У сказаннях досить детально описується боротьба двох богів - Хора, бога Верхнього Нілу, і Сета, бога Нижнього Нілу. Перемогу отримав Хор, який став потім одним із богів Сонця. І знову із двох богів, що представляли єдиний Єгипет, виділяється один як більш головний.

У єгипетській літературі зустрічається багато фактів, які підтверджують уявлення древніх єгиптян про навколишній світ як бінарну структуру. Це і народження богів парами, і протиставлення світла і темряви, дня і ночі, добра і зла, сходу і заходу, денного світу і підземного. У гімні Зенвосрету III вираз “Будь двічі щасливим...” повторюється по відношенню до різних осіб до 20 раз (Schneider 1909, 176 і далі). Вживання слова “двічі” у побажанні щастя має смислову нагрузку ‘повного щастя’. ‘Двоїстість’ зустрічаємо також у одному із ранніх зображень бога ріки Ніл у вигляді

двостатевої істоти (чоловіка з жіночою груддю) (Культура Древн. Египта 1976, 229). Проте, не дивлячись на подвійний характер явищ, ми постійно зустрічаємося з поняттям цілісності, єдності цих протилежностей. Це знайшло відображення і в синкретичних назвах богів, у цілому в усій культурі єгиптян. Як відмічає Н.О.Померанцева, єгиптяни сприймали богів "завжди цілісно, а не за окремими елементами" (Померанцева 1985, 118), хоча цей образ існував у безлічі проявів. Так, число іпостасів бога Ра нараховується до 74 (там само, 50).

Із історії єгипетської держави відомо, що у глибоку давнину існувало два центри вздовж Верхнього і Нижнього Нілу, об'єднаних з часом у єдиній державі. Не дивлячись на велику древність цих подій, фараони завжди називалися двома титулами - царя Півдня і царя Півночі, носили подвійну корону, яка відображала у смугах два кольори - білий (колір Півдня) і червоний (колір Півночі). Царський палац мав два входи, доцільність яких важко пояснити; у сказаннях неодноразово зустрічається згадка про "великі подвійні врата" (Сказки и повести..., 1979, 9-30). "Двоїстість, - писав Б.О.Тураїв, - залишила сліди і в адміністрації, і в релігійних церемоніях" (Тураев 1922, 34). Безсумнівно, що 'двоїстість' підтримувалась у єгиптян подібним уявленням ними всього навколишнього реального і уявного світу.

Поняття двоїстості мало у житті єгиптян універсальний характер. Про це свідчить вживання на письмі спеціального детермінатива, який позначав двоїну. Детермінатив у вигляді повторного малюнка чи двох штрихів стояв біля слова, до якого він відносився. Він не вимовлявся, не мав спеціального єдиного знаку для числа 2, а значить, не існувало єдиного символу для '2'. Вживання для позначення одиничних конкретних предметів одного штриха, для двох і більше предметів - двох штрихів свідчить про той далекий час, коли єгиптяни рахували 'одиницями', уява про множинність і водночас про цілісність предмета існувала у вигляді сукупності двох одиниць.

Двоїстий характер світу знайшов відображення і в поняттях *ka* і *ba*. Поняття *ka* є істотним для розуміння єгиптянами єства людини - живої і

померлої. Згідно уявленням жителів долини Нілу всі люди, боги і навіть окремі предмети - храми, статуї, фігури мали своє *ka* (Померанцева 1985, 330). Взагалі, у єгиптян не було чіткого уявлення про *ka*, хоча у цілому воно розумілося як двійник людини (див.: Матье 1956, 151, 239; Schneider 1909, 384). Очевидно, що поняття *ka*, яке відноситься до найдавнішого часу єгипетської цивілізації, відображало у собі уяву людини про цілісність світу і в той же час його двобічність.

Відносно пізніше виникає у єгиптян поняття *ba*, яким спершу володіли тільки фараони, але пізніше також і всі люди (Коростовцев 1976, 207 і далі). *ba* - душа людини, після смерті якої вона відлітає на небо, але може відвідувати померлого і в його гробниці. За життя людини носієм її духовного начала є голова, після смерті померлий отримує "око Хора" і тим самим "возз'єднується з життєвою силою *ba*" (Померанцева 1985, 152). Існування у людини поряд з нею її духовної сили свідчить про наявність у її свідомості розуміння двоїстості типу тіло/душа.

Одним із наступних етапів пізнання навколишнього середовища є зародження поняття троїстості в уявленні єгиптян. Це знайшло відображення у перерозподілі функцій між сонячним богом Ра і іншими божествами. У міфах говориться, що Ра старіє і в результаті денне світло розподіляється між трьома богами: його син Хор (або бог Хепра) уподібнюється ранку, Ра - обіду, а вечеру - Осіріс. У єгипетських текстах часто згадується існування трьох сонячних богів - Ра, Хора і Монта, що також свідчить про первинні єдині функції одного сонячного бога Ра. З'являються також тріади богів - чоловік, жінка і син чи дочка (див.: Матье 1956, 25; Коростовцев 1976, 182).

Тричленний розподіл оточуючої реальності знайшов відображення у календарі єгиптян-землеробів, який відноситься до IV тис. до н.е. Рік розпочинався з розлиття ріки Ніл і закінчувався збиранням врожаю. Цей часовий відрізок ділився на три частини, які називалися: повінь, сівба, жнива; у свою чергу кожна пора року складалася із чотирьох місяців.

Найдавніші єгипетські пам’ятки свідчать про вживання у текстах детермінативу, який позначав троїсте число (множину). З цією метою вживалось триразове повторення ідеограми слова або його детермінатива, який на письмі передавався у вигляді “трьох штрихів” чи “трьох кружечків” (Коростовцев 1963, 122-123). Цей детермінатив мав смисл множинності і відображав той період у житті єгиптян, коли у ролі пограничного існувало число 3, що вживалося синонімічно зі словом ‘багато’. Форми цього числа утворювали граматичну категорію множинності, яка знайшла відображення у різних частинах мови.

Поняття чотиричленної структури світу проявляється у древніх єгиптян не так чітко у порівнянні з уявленням про дво- чи триєдиний навколишній світ.

Виходячи із розглянутого вище матеріалу, що стосується побуту древньої людини, його духовного життя, можна зробити деякі узагальнення відносно існування у той давній час уявлень про кількісні величини:

1. Найдавніше пізнання людиною навколишнього світу припустимо ґрунтується на розумінні його **цілісного** образу у вигляді окремих **двоїстих протиставлень**, що постійно переходять одне в одне. Кожен член діади, одержавши своє найменння, довгий час залишається позначенням цілого і не сприймається як його частина.

2. Розвиток соціального життя древньої людини і одноразово його мислення привели до розрізнення у кожному предметі чи явищі однієї із сторін, як більш важливої, що й послугувало зародженню конкретного протиставлення **ціле/частина**. З цього часу цілісний образ речі у свідомості людини роздвоївся, що й привело до розуміння його двоскладовості. Очевидно, що поняття бінарності предмету і виділення у ньому якоїсь ознаки (частини) послужили основою зародження чисел ‘два/один’.

3. Подальше дрібнення речі свідомістю людини привело до виділення у ній ще однієї, третьої, частини, а потім і четвертої. Все це відображає собою

хід розумового процесу в напрямку перетворення колишнього образу двоїстої структури світу в **три-** і **чотирискладову**. Цим самим відбувається кінцевий розпад колишнього образу і кожна його частина вже сприймається автономно, хоча і зберігає ще довгий час зв’язок з вихідним цілим. Очевидно, що на цьому етапі розвитку мислення людина вже усвідомлювала кількісні сукупності у три і чотири одиниці.

1.2. Кількісні величини і проявлення їх в операціях лічби у древніх людей

Людство на зорі свого існування у процесі виробничої діяльності прийшло до необхідності співвідносити між собою кількісні ознаки предметів. Це дозволило зробити перші кроки на щляху абстрагування цих характерних рис предметів реального світу і використання їх у найпростішій лічбі. Порівняння кількості предметів представлено людиною кам'яного віку в малюнковому письмі. Спочатку при позначенні числа "малювали ці предмети, повторюючи їх зображення необхідну кількість раз" (Истрин 1961, 321). Таке розуміння кількості предметів відноситься до часу співвіднесення людиною однієї їх сукупності з іншою, тобто рахунок вівся 'річ за річ'. Поступово відбувалось позначення кількості шляхом виділення однієї множини-еталону, співвідносного з частинами тіла людини, з точками чи рисками на письмі. Група рисок, повторення їх, як було показано вище, досить чітко відображали уявлення людини про ділимість навколишнього світу. Ця первісна лічба знайшла широке примінення у період зайнятості людини землеробством і скотарством. Про це свідчать численні пам'ятки народів Європи, Азії, Древнього Єгипту.

У Єгипті ще в додинастичну епоху існував календар. Пізніші факти переконливо свідчать про використання єгиптянами різних рисочок при лічбі. Риска, що нагадувала зарубку чи насічку на дереві, була одиницею рахунку. Просте повторення цих ліній позначало їх суму і виражало числа від 1 до 9. Позначення деяких із цих чисел 4, 5, 7, 9 спеціальними значками (символами) відноситься до більш пізнього часу, хоча систематично ні один із них не вживався (Schneider 1909, 195). Проте у досить давній час у староєгипетській мові існували особливі знаки для позначення сукупностей 10, 100, 1000 і інших (Schneider 1909, 295; Выгодский 1967, 15).

Писемні пам'ятки Древнього Єгипту свідчать про досить розвинуту систему лічби. У своїх арифметичних операціях єгиптяни оперували

усталеним поняттям ‘одиниці’, саме такий смисл має у числах вищезгадана риска. Більш глибокий аналіз вживання риски у ролі складових інших числових позначень дозволяє заключити, що її первісний смисл неодноразово мінявся. Первісне значення вертикальної лінії відноситься до часу вираження одиниці як поняття про **цілу** річ. Саме таким було найдавніше уявлення людини про оточуючий світ, що і знайшло відповідне графічне вираження у багатьох народів. Проте первісне значення цього графічного символу поступово видозмінилось. Виникнення уявлення людини про ‘розчленування’ світу привело до перегляду смисла риски, що позначала цілісність. Риска одержала значення ‘двоєдиного’ значка. У староєгипетських текстах можна зустріти відголоски такої значущості графічної лінії. Так, горизонтальна риска над символом, що позначав число 10, подвоювала значення останнього і в результаті нове позначення одержувало смисл числа 20 (див.: Schneider 1909, 295; Выгодский 1967, 17). Подібна значущість прямої риски виявляється і у інших народів. Л.Леві-Брюль згадує у своїй роботі про окремі випадки, коли деякі туземці рахували “групами по два, попарно”, що свідчить про переосмислення вихідної одиниці лічби. І.А.Климішін повідомляє про знахідку в Україні, що представляє собою окремі пластинки. На пластинках відмічені паралельні лінії, які відображали подвоєне число днів у помісячних відрізках (Климишин 1985, 113).

Уявлення про двоїстий характер реального світу знайшло відображення у Єгипті і в арифметичних операціях, що представляли собою взаємопов’язані протилежні дії як додавання і віднімання, множення і ділення, приведення числа в ступінь і добування кореня. Як відмічає М.Я.Вигодський, в арифметичних діях єгиптян “двоїста” операція є основною (Выгодский 1957, 20). На кінець Древнього царства математика стає досить розвинутою наукою, що дозволило вирішувати практичні завдання будівництва храмів, пірамід, палаців і ін. Проте математичні рукописи появляються лише на початку Нового царства, в яких детально викладаються поняття про дробові числа.

Типовим для єгипетських дробів був вираз *1/k*, у яких чисельник представляв одиницю, виражену словом *r* (=‘частина’), а знаменник - будь-яке просте число. Їєрогліфічно чисельник позначався символом у вигляді подвійної дуги , тому, наприклад, наступні дробові числа мали позначення:

(= 1/5), (=1/10) і т.п. (Выгодский 1976, 22).

Представляють інтерес дроби, які відрізняються від розглянутого типу. До них необхідно віднести ½, що позначалось ієрогліфом ⊂ і мало смисл ‘половина’ (букв.: ‘сторона’, ‘бік’) (Коростовцев 1963, 135). Символ **O/** ׀ ׀ позначав дріб 2/3(а не 1/2), у якому знак **O** мислиться як ціле, що містить у собі три одиниці. У цьому триєдиному цілому виділяються дві частини, що у розглянутому символі одержує значення “дві частини від трьох цілих” (Коростовцев 1963, 135). Дріб виду 1/3 мав символ **O/** ׀ , у якому знак **O** має також смисл ‘триєдиного’ цілого. Цей знак міняє свій смисл у дробі 3/4, а саме: **O/** ׀ ׀ ׀ зі значенням ‘три частини від чотирьохєдиного цілого’ (букв.: “три частини від чотирьох цілих” - Коростовцев 1963, 135). Взагалі аналіз показав, що знак **O** , який має фонетичний вираз *r*, в одних дробових числах означає ‘одиницю’, в інших – ‘три- або чотирьохєдине ціле’.

Наявність нетипових у позначенні дробів свідчить про їхнє древнє походження, яке відображало уявлення єгиптян про навколишній світ і його кількісні відношення. Вищерозглянуті числа дозволяють також зробити висновок, що смисл позначення *r* як ‘одиниці’ і як ‘цілого’, не випадково поданий в одному словесному виразі. Поняття ‘одиниці’ вийшло із образу ‘цілого, неділимого’, що є більш давнім.

Сприйняття світу як цілісного і в той же час виділення у ньому окремих складових частин продовжувалось до отримання чотирьох одиниць включно. Починаючи з дробу 1/5 і далі символ завжди має значення ‘одиниці’, тобто r однозначно позначає ‘1’ (пор.: (=1/5), 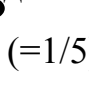 (=1/6) і т.п.). Таким чином, числа

‘5’ і ‘6’ і т. п. мислились єгиптянами як відповідні суми незалежних ізольованих одиниць. На цьому етапі лічби ‘1’ сприймалась як досить абстраговане число і у вищезазначених дробів воно ніколи на приймало значення типу ‘п’ятиєдиного-’, ‘шестиєдиного цілого’ і т.д.

Одними із найдревніших є математичні тексти Вавілону, які відносяться до початку III тис. до н.е. Шифр клинопису наклав відбиток на зображення чисел у державах Межиріччя. Одиниця зображувалась вертикальним клином ∇ , прості числа - сумою цих позначень, число 10 - дужкою. Такі ж позначення зустрічаються у шумерських текстах, з яких ці знаки були запозичені вавілонянами. У більш древніх текстах шумерів (до III тис. до н.е.) число 1 позначалось половиною кола C, такий же знак, тільки збільшений, мав значення ‘60’. Число 10 передавалось з допомогою повного кола O. Словесні позначення мали смисл для 1 –‘чоловік’, для числа 2 – ‘жінка’ (див.: Ван дер Варден 1959, 51; Loffler, т. I, 1918, 24; Klix 1985, 225).

У Вавілонії вживались особливі знаки для дробу 1/3, 2/3, у яких один із символів мав значення цілісної ‘триєдиної’ одиниці подібно єгипетським дробам. ‘Половина’ мала словесний вираз *ban* з первісним значенням ‘сторона’. Згадаєм, що таке ж значення мав дріб 1/2 у Древньому Єгипті. Все це свідчить про те, що спочатку ‘одиниця’ мислилась як неподільна, і одна із її сторін у графічному зображенні сприймалась як ‘половина’.

У древніх індійських текстах (I тис. до н.е.) використовувались різні позначки чисел, що пояснюється приміненням різних видів письма. Тексти, написані шрифтом кхарашті, мають знаки для чисел 1, 2, 3 у вигляді вертикальної лінії і відповідної суми цих ліній. Число 4 позначалось двома схрещеними лініями **X**. Безсумнівно, в останньому знайшло проявлення древнє значення одного штриха рівне ‘2’. Подвійне написання знаків **XX** мало смисл ‘8’ (див.: Ван дер Варден 1959, 71; Loffler 1919, т. 2, 21; Klix 1985, 211). У текстах, написаних у стилі брахмі, сумою горизонтальних ліній

позначалися числа 1, 2, 3. Число 4 передавалось на письмі з допомогою знака 𐅪.

У давньоіндійських текстах зустрічаються словесні позначення чисел. Число 1 записувалось словом ‘місяць’, 2 - ‘очі’, ‘руки’ або ‘крила’, тобто 2 мало наймення парних предметів; 3 – називалось словом ‘полум’я’ і т.п. (Ван дер Варден 1959, 75).

Бурхливий розвиток пройшла математика у Древній Греції, на яку безпосередньо вплинули досягнення математичної думки у Вавілонії і в Древньму Єгипті. У Греції, а потім і в усій Європі поширилася десяткова система лічби. Проте не слід думати, що всі числа і операції з ними були європейцями запозичені. Поняття числа визрівало у кожному колективі людей, про що свідчать численні словесні позначення, викладені нижче (див. також: Акуленко і ін. 1990). Від одного колективу до другого передавались отримані досягнення в області математики, що і сприяло у цілому розвитку понятійного апарату чисел. Аналогічно вироблялися найбільш зручні позначення чисел на письмі, вдосконалювалася математична термінологія.

Найбільш древньою у Греції є аттічна нумерація, перші свідчення якої відносяться до VI ст. до н.е. (Выгодский 1967, 242). Одиниця позначалась вертикальною рискою, сума таких рисок представляла собою відповідно числа до 4-х включно. У позначенні інших чисел використовувались букви грецького алфавіту. Так, буква Г представляла число 5, ⊳ - 10, Н - 100, Х - 1000. Буквенні символи використовувались також у багатьох старогрецьких одиницях виміру.

Аттічна нумерація була витіснена перед початком I ст. н.е. іонійською системою, яка використовувала алфавітне позначення чисел (Выгодский 1967, 245 і далі). Як приклад можна навести кількісні вирази: А – ‘1’, В – ‘2’ і т.д. ‘Гамма’, що мала смисл числа ‘3’, у результаті подвоєння отримувала значення ‘двоїстої гамми’ і позначала число ‘6’. Для позначення числа ‘6’ вживався знак F, який називався ‘дігамма’.

Велике значення для проблеми, що розглядається, представляють древні свідчення з математики у піфагорійській школі. У Піфагора і його учнів основу навчання складали чотири прості числа 1, 2, 3 і 4, які утворювали добре відому ‘тетраду’. Тетраду вони називали джерелом і коренем вічної природи. Парні числа носили назви жіночих, непарні (крім 1) - чоловічих; сума початкових чоловічого числа (‘3’) і жіночого (‘2’) давала число 5 і була символом одруження (Ван дер Варден 1959, 133). Досить давнім є розуміння квадрата числа, для позначення якого давньогрецький математик Діофант (IV ст. до н.е.) примінив слово *δυναμις* (Силин 1986, 61). ‘Одиниця’ не розглядалася у давнину як число, поскільки вона не мала множинності. Таке розуміння Піфагором числа 1 містить у собі древній смисл, згідно якому ‘одиниця’ як ‘частина цілого’ вийшла із розуміння предмету у вигляді двоєдиного, три- і потім чотирьохєдиного цілого. Неподільність одиниці була у греків теоретично обгрунтована, тому до Архімеда тут не зустрічаються в офіційній математиці дроби. Платон писав у зв’язку з цим: “Якщо ти захочеш поділити одиницю, то вчені математики висміють тебе і не дозволять це зробити” (див.: Ван дер Варден 1959, 161).

Успіхи наук у Греції отримали розповсюдження в усій Європі, у тому числі і серед італійського населення. Римлянами був запозичений алфавіт, букви якого також позначали деякі числа, наприклад: C - 100, M - 1000, L - 50, D - 500; проте числові позначення, ймовірно, існували на цій території набагато раніше (Löffler 1919, 6). До таких позначень відноситься вертикальна лінія, що має значення ‘одиниці’, інші числа до 9 включно були представлені відповідно сумами цих ліній, за винятком числа 5, яке мало символ V і нагадувало собою розпростерті великий і малі пальці. Число 10 позначалось через X. Передбачається, що ці числові позначення відносяться до етруських (Cantor 1922, 522-524). В основі дробу знаходиться дванадцятична система, яка очевидно була запозичена із Вавілону через Грецію, проте дроби 1/12, 2/12 мали у римлян особливі значки і найменння

(там само, 525). Від римлян числові позначення перейняли германські племена (Deubner 1959, 57-58).

У германців ‘одиниця’ позначалась буквою *i* або *j* (у кінцевій позиції), наприклад, число 3 передавалось сполученням *iij*, число 5 мало знак V, 8 - *viij* і т. п. Безсумнівно, що у германців існувала лічба і в більш ранні часи. Про це свідчать германські назви багатьох одиниць рахунку. Штрих, що примінявся при лічбі у значенні ‘одиниці’, мав назву *Kerbe*, а лічильний інструмент - *Kerbholz* або *Dagsstock*, на території Англії - *score* (від слова *sceran* ‘різати’, ‘вирізати’, тобто ‘рахувати’). Розширення торгових зв’язків з Римською імперією привело до появи у західноєвропейських країнах запозичених позначень грошових одиниць. У Німеччині появились назви *Groschen, Schillinge, Pfennige*, в Англії - *Sceattas*, схожі на римські монети (Suhle 1970, 117, 131).

Утворення у VI ст. н. е. грецьких колоній у Причорномор’ї привело до посилення торговельних і культурних контактів слов’ян з Древньою Грецією, а потім і з Візантією. Для позначення чисел використовувались початкові букви алфавіту, запозичені з Греції (Истрин 1961, 330; Гамкрелидзе 1988, 32). Проте лічба у слов’ян примінялась задовго до згаданих контактів з іншими народами і проводилась з допомогою “рис і різів”, що знайшло відображення у різних землеробських календарях (Рыбаков 1987, 164 і далі). У X ст. на Русі були поширені золоті монети з написом “Владимир на столе”, потім появилися срібні динари (Suhle 1970, 125-126, 173-175). Спосіб виготовлення грошей послугував найменню монети *рубль* (від слова *рубати*), що потім стала одиницею рахунку. У свою чергу *рубль* представляв собою 100 більш дрібних одиниць, що мали назву *деньга* (можливо, пов’язане з др. *тинъ* ‘зарубка’, ‘насічка’). Слово рос. *тин* має також значення ‘рубль’ (Фасмер 1987, т.4, 59). У середні віки на Русі з’являються монети - *дукати*, *полтини, півполтини* і ін., корені яких мають кількісне виявлення і відносяться до найдавніших часів життя слов’ян. Згадана вище др. *полътина* містить у собі значення: *полъ-* - ‘сторона’ і *-тина* ‘одиниця’, ‘рубль’, у цілому буквально

‘сторона одиниці, половина’, що є подібним до наймення ‘половина’ у єгиптян і вавілонян.

Аналіз давніх писемних свідчень найменування і примінення чисел у різних народів дозволяє зробити такі висновки:

1. Серед простих чисел найбільш древніми є позначеня ‘одиниці’, графічна різноманітність якої може бути зведена до прямої лінії (у більшості випадків - вертикальної).

2. Писемність свідчить про те, що уявлення про ‘одиницю’ було тісно пов’язане з поняттям про ‘частину’, виділеною свідомістю з образу ‘цілої’ речі. Опозиція ‘ціле/частина’ послугувала основою зародження кількісного протиставлення ‘два/один’.

3. Значення на письмі лічильної прямої лінії історично мінялося. Спочатку ця лінія позначала ‘цілісність’ речі, представлену її найменням, потім – ‘частину’ від ‘цілого’ і довгий час мала у собі смисл того й другого, тобто ‘частини’ й ‘цілого’.

4. З розвитком мислення людини відбувалось подальше поетапне виділення в образі сприйнятої речі його окремих сторін (частин) і так до чотирьох одиниць включно. Це супроводжувалось графічною омонімією вираження протиставлень ‘частина/ціле (три частини)’, потім ‘частина/ціле (чотири частини)’, що у результаті зумовило появу ряду чисел 1, 2, 3, 4.

5. Подальше виникнення інших чисел, починаючи від 5, відбувалося способом, відмінним від зародження перших чотирьох кількісних одиниць. Тут, безсумнівно, істотну роль зіграли позначення сукупностей, що вже були в ужитку і у свідомості людини, співвіднесених з найменуваннями частин тіла (пальців рук, ніг і ін.), а також усвідомлення сум, отриманих у результаті додавання, подвоєння і потроєння існуючих уже первісних чисел.

Розділ 2. Кількісні відношення і зародження їх словесного вираження в індоєвропейських мовах

2.1. Найдавніші корені **t∧, *k∧, *m∧, *n∧, *r∧, *p∧* у період зародження протоіндоєвропейської мови

У древньокам'яний вік, як було показано вище, у житті людини досить міцно закріпилось поняття подільності навколишнього матеріального і духовного світу. Кожен предмет або уява про нього сприймались як 'двоїста' річ, у якій поступово виділялися протилежні частини, що потім утворили 'одиницю' і сумму їх – 'дві одиниці'. Проте, раніш ніж вивчати словесні вислови цих первісних кількісних одиниць, необхідно назвати ті найпростіші корені типу CV, що послугували будівельним матеріалом при зародженні багатьох мовленнєвих форм у індоєвропейській мові-основі. Тут реконструюються лише ті найдревніші корені і слова, структурні елементи котрих лягли в основу мовної реалізації кількісних величин.

Древня соціальна структура представляє людину в родовій общині, яка характеризувалась матріархальними відносинами. На чолі роду стояла жінка-мати, яка виконувала основні функції у суспільстві по підтримці і продовженню його життя. "Людині первіснообщинного ладу, - пише О.Ф.Лосєв, - були зрозумілі і найбільш близькі тільки общинно-родові відносини, на цій зрозумілій для нього дійсності він і роздумує про природу, суспільство і про весь світ" (Лосев 1957, 7). Таке світорозуміння відображене людиною у створених нею легендах, міфах, в етнографічному матеріалі. У зв'язку з цим велику цінність мають теоніми як найдавніші свідчення мови, які дозволяють визначити семантичне наповнення найпростіших словникових одиниць.

Образ матері, що уособлює родючість і землеробство, представлений у грецькій міфології богинею Деметрою. Її ім'я пов'язане з землею, яка

вважалася “першоосновою життя, матір’ю всього сущого” (Мифол. слов. 1961, 80). Слово *Demeter* або *Da-mater* означає у дорійському діалекті ‘земля-мати’, у якому виділяється початкове *Da-* ─ древнє слово ‘земля’ (Jürß 1988, 61-62). Таке ж значення має *Da-* у крітських споріднених найменуваннях (Предм.-понят. слов. 1986, 117). Серед різних інтерпретацій імені *Da* належить вважати більш древнім значення, що відноситься до Деметри як “всеосяжного божества” (Мифол. слов. 1961, 80), а не лише до землі у вузькому значенні. В епоху, яка розглядається, у свідомості людини небо уявлялось як ‘земна твердь’, тобто і земля і небо утворювали єдиний Всесвіт. Весь світ – “єдине живе тіло і спочатку обов’язково жіноче, - пише Б.О.Рибаков. - Небо і земля, земля і море, світ і пекло ледве розрізнялись між собою” (Рыбаков 1981, 46). Це підтверджують також приклади із різних мов, наведені М.Я.Марром. Слово *земля* того ж кореня, що і нім. *Himmel* ‘небо’, що свідчить про єдиний індоєвропейський корінь для понять ‘земля’ і ‘небо’.

У мегрелів (сусідів грузин) первісним було слово *du-q̇ a*, що позначало ‘землю-твердь’ і ‘небо-твердь’; у фінів ‘земля’ *mu* мало колись також значення ‘небо-твердь’ (Марр 1931, 23, 41-42).

Згідно міфології з переходом до патріархату змінилась роль Деметри, яка перейшла у підпорядкування до Зевса. Функції володаря Всесвіту став виконувати Зевс. Його ім’я має багато варіантів при написанні у грецьких діалектах, як, наприклад: *Deys, Dzas, Dzan, Sdeys*, крітськ. *Dēn*, *Ten, Tan, Then*, у лат. *Diespiter* (Лосев 1957, 90). Незважаючи на велике розмаїття у формальному вираженні, в етимології імені Зевса виділяється початкове *di-* зі значенням “першопричини життя”, дякуючи якій “все відбувається і відбулося” (там само, 104). Безперечно, між *da-* і di-, представлених в іменах Деметри і Зевса, що супроводжуються значеннями ‘земля’ і ‘небо’, ‘Всесвіт’, є зв’язок. Їм синкретично передував більш давній корінь, із якого вийшли *da/di* і який виконував суттєву роль у житті первісної людини. Йому притаманним було поняття двоїстості.

Для найдревнішого часу існування спільноіндоєвропейської мови вченими реконструюється “двоступенева” система голосних з протиставленням за ознакою **відкритості** (низький/високий, тут *a/i*) (Гамкрелидзе, Иванов 1984, 160). До таких висновків приходить також В.В.Левицький, розглядаючи чергування голосних *i̯/u̯,* з одного боку, та *e/a/o*, з іншого, в індоєвропейських коренях. В одному і другому випадках представлені корені ідентичні за своїм змістом, що свідчить про фонематичну значущість вузьких/широких голосних у мові-основі (Левицкий 1997, 18-28, 48-53). Більш давній стан звукової системи індоєвропейської прамови передбачає, як нами вище зазначено, наявність голосних невизначеної якості. Отже, у розглянутому випадку мав місце розвиток коренів у такому напрямку:

**d∧* < **di* ‘небо’, ‘древнє ім’я Зевса’,
**da* ‘земля’, ‘древнє ім’я Деметри’.

Очевидно, що представлені корені відображають час розщеплення більш давнього вихідного кореня **d∧ (*t∧)* зі значенням ‘навколишній світ’, ‘Всесвіт’ – ‘цілісного і двоєдиного’ образу. Перехід від поняття ‘цілого’ образу до розуміння його як ‘розділеного’ і закріплення за складовими різних смислових значень передбачає дуже довгий період розвитку, напротязі якого виділені із ‘цілого’ його ‘частини’ часто змішувались поміж собою, і тому не випадковим є те, що, як свідчить міфологія, функції одного божества переходили до іншого і навпаки. Таким чином, у цей перехідний період денотативна співвіднесеність весь час мінялась, одне й те ж ім’я могло позначати і всю річ у цілому і її частину.

“Всяке суспільство, - пише В.І.Абаєв, - формує світ його богів за власним зразком і подобою” (Абаев 1962, 448). Тому корені, що розглядаються, **da* і **di* зустрічаються перш за все у конкретних найменуваннях предметів і явищ, що оточували древню людину. До них слід віднести імена спорідненості людей у різних індоєвропейських мовах.

Наприклад: дінд. *dadi* ‘мати батька’; корінь ієв. **t̆ā̆ta* зі значенням ‘батько’ у мовах: укр. діал. *мато, дядьо, дідьо*; рос. *тятя*, алб. *tat*, лит. *tẽtis*, англ. *dad* ’папа, папаша’, хет. ієрогл. *tata,* лув. *tati* (Трубачев 1959). Слова у вигляді подвоєного древнього кореня відображають той час у житті первісної людини, коли вона сприймала все оточуюче її як ‘двоїсті’ речі. Проте ця ‘двоїстість’ позначала ‘цілісність’, а значить при цьому називалась одна річ.

Інші приклади редуплікованих форм, наприклад, у германських діалектах, закріплені за одним із родичів по чоловічій чи жіночій лінії. До них відносяться: *tata, tate, dade, atte, eide, azo* ‘батько’, ‘дядя по батькові’, ‘дід’ і *eidi, eide* ‘мати’, ‘бабуся’ (Гухман 1938, 101, 104). Наведені приклади дозволяють припустити наявність у древніх індоєвропейських коренях **da/*di* значень ‘жінка/чоловік’, більш давніх у порівнянні з відповідними іменами богів. Розглянуті корені мали й інші значення у прамові, про що буде сказано нижче.

В індоєвропейській мові-основі реконструюються корені **da-, *dai-* зі значенням ‘розділяти, розрізати на частини’ (Pokorny 1949, 175). Серед прикладів з цим значенням можна привести такі слова: стсл. *дѣлити*, рос. *делить*, гот. *dailjan*, двн. *teilen*, англ. *deal*, дінд. *dalati*. Спорідненими є також однокореневі слова у мовах: стсл. *дати*, лит. *duoti*, дінд. *dadati* (Фасмер 1986, т.І, 485). Очевидно, що **da-* і **dai-* є спорідненими і у загальному вигляді означають дію поділу. Проте, з іншого боку, в індоєвропейських коренях **dē-:*də, *dēi-, *dî-* представлено протилежне значення ‘зв’язувати’ (Pokorny 1949, 183). Це знайшло проявлення у словах: гал. *dithis* ‘пара, двоє’; дінд. *dyáti* ‘зв’язує’ (3 ос. одн.). Всі названі вище індоєвропейські корені розрізняються між собою якістю їх голосного: відкриті голосні [a, ai] пов’язані зі смислом ‘ділити’, а більш закриті [e, ei, i, ə] - зі значенням ‘зв’язувати’, тобто ‘об’єднувати’. Артикуляційна ознака відкритості, як вище уже зазначалось, була однією із перших у період становлення фонологічної

системи голосних у індоєвропейській прамові. Серед розглянутих коренів найбільший контраст за цією ознакою мають голосні у коренях **da-* і **di-*, які виражають відповідно значення ‘ділити’ і ‘зв’язувати’. Синкретизм понять ‘різати/зв’язувати/гнути’ виводить В.В.Левицький при розгляді коренів у германських та інших індоєвропейських мовах (Левицкий 1997, 56 і далі). Безперечно, що ці дві протилежно направлені дії були представлені в індоєвропейській протомові одним діянням ‘робити щось’. І в той же час зазначені корені повинні бути зведені до однієї протоформи типу **d∧* (або **t∧*).

З точки зору виникнення найменувань речей вважається, що звуки мовлення первісно служили “сигналами дій”, а потім уже стали позначати предмети і явища (Нестурх 1958, 318). Із посиланням на дослідження Л.Нуаре О.О.Леонтьєв відмічає, що “першословами були позначення дій, а не предметів” (Леонтьев 1964, 6). У нашому аналізі таким словом-коренем є **d∧* зі значенням ‘робити (ділити/зв’язувати)’. Первісні слова, як уточнює А.Герман, означали не дію, а були самою дією (Heřman 1936, 49). Проте первісна людина розрізняла потрібні їй предмети і, природньо, використовувала для їх відмінності словесні найменування. Зародження імені здійснювалось, виходячи із тієї чи іншої властивої для речі функції, але найбільш важливої у конкретній ситуації для людини. У результаті одна й та ж річ отримувала у реальності багато імен. Тому вшановані древніми людьми божества мали багато різних за своїм значенням імен. З цього часу бере свій початок синонімія слів. І в то й же час один і той же корінь міг закріплятися за різними речами, які виконували подібні дії. У цьому випадку мова повинна йти про омонімію слів.

Виходячи з вищерозглянутого, слід визнати первинність значення кореня **d∧ → *di/*da* у вигляді ‘робити (ділити/зв’язувати)’ і вторинність вживання цього кореня у найменуваннях: ‘жінка/чоловік’, ‘земля/небо’,

‘Деметра/Зевс’. Ці імена виникли у результаті перенесення на суб‘єкти виконуваної ними дії ‘ділити/зв’язувати’.

Суттєву інформацію відносно значення кореня **t∧ (*d∧)*, а також інших коренів можна одержати, якщо звернутися до найдревніших писемних свідчень, в яких представлено той чи інших інтересуючий нас кореневий приголосний. Походження європейських алфавітів із фінікійського дозволяє розглянути значущість графічних знаків у досить віддалений від нас час (XI-X ст. до н.е.). У фінікійському позначалися на письмі лише приголосні і напівголосні. Згідно акрофонічному принципу “звукове значення букви завжди відповідало першому звукові у назві букви” (Истрин 1961, 202). Проте для нас надзвичайно важливим є те, що не лише звучання, але й графічна форма букви були пов’язані зі змістом цього знаку, тобто на письмі знаходив відображення той предмет, який був названий першою буквою. Отже, писемний знак букви був у своєву первісному вжитку мотивованим. Вважаємо, що у результаті залучення свідчень древніх алфавітів, перш за все семітських мов, можна одержати деякі відомості про первісний спектр досліджуваних нами консонантів.

Розглянутий вище протоіндоєвропейський корінь **t∧* може бути співвіднесений за формою з позначенням фінікійського приголосного [t] *taw*, що мав значення ‘знак’ і був представлений у древніх текстах, включаючи єврейсько-моавітські написи, різними варіантами двох схрещених рисок, що нагадували хрестик (Истрин 1961, 200). Подібне зображення має силабічний знак *ta* у кіпрському письмі, але тут хрестик мав трикінцевий вигляд (там само, 163). Схоже, що графіка свідчить про функцію ділення, членування чогось. Древній єгипетський приголосний *t* зображувався у вигляді половини кола (логографічне значення цього ієрогліфа ‘хліб’), що також узгоджується зі значенням ‘членування’. Цей знак вживався у єгипетських текстах у функції “детермінативу ламання” (Истрин 1961, табл. 63, значення дається за В.В.Струве).

Дія ‘ділення’ була тісно пов’язана з рукою, яка виконувала цю процедуру. Таке розуміння подане в єгипетському дзвінкому *d*, ієрогліф якого зображав кисть руки, точніше ‘долоню’ (Коростовцев 1963, 17; Истрин 1961, 193). Форма у вигляді **d∧* зустрічається у назвах руки в окремих індоєвропейських мовах. Наприклад: гал. *dòid* ‘рука’ (кисть руки), алб. *dor?* ‘рука’, нім. (бав.діал.) *tener* ‘долоня’ (у германських мовах згідно закону Грімма ie. **d* > герм. **t*). У єгипетських текстах рука мала різні позначення, у тому числі *d ; t*, де серединний ‘алеф’ схожий на ‘твердий приступ’ у німецьких початкових голосних (Коростовцев 1963, 90). У спільноафразійських іменах зустрічаються слова: *tafa* ‘долоня’, *tas[i]* ‘рука’ (Столбова 1987, 162).

Таким чином, корінь **t∧* мав значення виконання дії ‘ділення/об’єднання’, яке було перенесене на численні речі і явища, пов’язані повністю чи якоюсь своєю стороною з цим функціональним проявленням.

У семантичному словнику спільноіндоєвропейської мови Т.В.Гамкрелідзе і Вяч.Вс.Іванов приводять різноманітні древні корені, на одному із яких слід зупинитися. “У найдревнішій індоєвропейській традиції все живе позначалось загальним терміном, що відносився до кореня **k’ºi-, *k’ °ei-* і охвачував як тваринний, так і рослинний світ” (Гамкрелидзе, Иванов 1984, 465). Багаточисленні факти індоєвропейських мов свідчать про широке розповсюдження і, як наслідок, велику древність цього кореня. Повертаючись до часу витоків мови-основи, умовно позначимо цей корінь через **k∧*, який представлено задньоязиковим приголосним. Ця приголосна фонема має досить широкі рефлекси у різних індоєвропейських мовах, деякі з них будуть розглянуті нижче.

З огляду на велику древність протоформи **k∧* її смислове наповнення, похоже, включає у себе весь навколишній світ, а не тільки тваринний і рослинний. Первісна людина з інкорпорованим мисленням, наскільки відомо, не мала на перших порах свого існування чіткого розрізнення між живим і

неживим як категоріями, тому багато і неживих предметів, але життєво важливих для людини сприймалися як оживлені. Виробнича значущість оточуючих предметів була критерієм їх розрізнення людиною. Безмежна множинність цих предметів складала зміст зазначеного кореня. За своєю формою і за змістом він може бути співвіднесений з грецьким словом *χάος*, значення якого визначається у словниках як "порожній простір", "невпорядкована маса, із якої виник упорядкований світ (космос)" (Benseler 1985, 846; див.: Latein u. Griech. 1980, 21). Проте первісне значення цього слова було не "безладдя речей", як відмічає Ф.Юрс, а "міфічне ніщо як стан, із якого виник світ" (Jürß 1988, 49). Очевидно, семантика **k∧* вкючала у себе значення світу або простору, в якому протиставлялись **ціле** як непізнане і необмежне і **частина**, що представляла собою пізнаний і обмежений простір.

Згідно древнім фінікійським і єврейсько-моавітським написам приголосний *k* називався *kaf* і допустово мав значення 'долоня' (Истрин 1961, 200-201). Він позначався у різних написах варіантами, що нагадували руку з розчепіреними трьома пальцями. Подібне графічне зображення зустрічаємо у різновидах південноаравійського письма (там само, 205, рис.60). У цілому можна допустити, що знак *k* походить від зображення руки і, таким чином, розглянутий корінь включає у себе як одне із значень сему 'рука (кисть)'.

Проте слід згадати, що первісне **k∧*, як і інші корені, було пов'язане через ім'я з якоюсь ознакою позначуваного, хоча ім'я і представляло собою річ у цілому. У ностратичних мовах *ḳ* мало значення спонукальної частки спрямованого значення (Иллич-Свитыч 1971, 206, 245). Близьким до розглянутого індоєвропейський корінь **kâu-* мав значення 'рубати, вдаряти' (Pokorny 1949, 535). Очевидно, у загальному вигляді **k∧* пов'язане з однією із функцій, що виконувалась рукою, вірніше кистю чи долонею, можливо, спрямуючого значення. Це допущення знаходить підтвердження також у кіпрському письмі (V-IV ст. до н. е.), у якому силабемний знак *ka* має позначення у вигляді стріли, обмеженої знизу (Истрин 1961, 163). Подібне

зображення має *ka* у крітському лінійному письмі. Безсумнівно, що тут у **k∧* має місце синкретизм імені і дії, у даному випадку розглянутий корінь містить у собі найменування руки і виконання нею спонукально-вказівної дії. У той же час слід пам'ятати, що в епоху інкорпорованого мислення людина сприймала речі як споріднені, якщо вони знаходились досить близько у просторово-часовому відношенні (див.: Лосев 1982, 270). Тобто, вказівний рух по відношенню до якогось об'єкту приводив природньо до переходу кореня **k∧* на цей предмет і називаючи слугував виділенню його із навколишнього світу. Активне використання руки як жесту при мовленні знаходило відображення у найменуваннях, які утворювалися по відношенню до речей.

Таким чином, **k∧* за своїм значенням мало відношення до оточуючого людину світу і в той же час до вказівного руху рукою, що приводило до наймення речі і тим самим до "впорядкування" первісного неосяжного світу. Можна допустити, що корінь **k∧* мав у собі загальне значення вказівки на 'простір' з внутрішнім протиставленням – 'обмежений/необмежений'.

Протоіндоєвропейські корені **m∧* і **n∧* знаходять вираження у приголосних *m* і *n*, які мали у фінікійських текстах споріднене графічне відображення. У найдревніших фінікійських і єврейсько-моавітських написах *m* мало назву ***mem***, що значить 'вода'. Графічне зображення було схожим на безперервну хвилю води. Приголосний *[n]* графічно представляв собою нібито частину 'хвилі', що зображалась буквою *n*. Графема *n* називалась ***nun***, що, ймовірно, значить 'риба' (Истрин 1861, 201). Формальна спорідненість збереглась у відповідних позначеннях звуків *m* і *n* у мовах, що запозичили фінікійський алфавіт. Найбільш чітко це представлено у латинських написах звуків *m* і *n.* У більшості індоєвропейських мов древнє **m* відображено на письмі у тій же якості губно-губного носового приголосного. Проте у старогрецькій мові іє. **m* іноді переходить в ν [*n*] (Савченко 1974, 80). Пам'ятки хетської мови дозволяють об'єднати *m* і *n* в одну носову архіфонему (Иванов 1963, 93). У той же час порівняння у межах

ностратичної групи мов приводить до необхідності розрізняти як самостійні фонеми *m* і *n* (Иллич-Свитыч 1971, т. 1, 150). Очевидно, що розглянута графічна спорідненість не є випадковою для звуків і походить від їх смислового наповнення. Найбільш ймовірним тут є протиставлення загального і часткового, цілого і одиничного.

В індоєвропейських мовах є корінь **ma* з конкретним значенням ‘махати рукою’ (Pokorny 1949, 693), що, очевидно, вказує на спорідненість з найменуванням руки (пор. в лат. *manus* ‘рука’, ‘кисть руки’). У галльській мові *mam* вживається зі значенням ‘жменя, дві жмені’ (Macbain 1911, 241). Інший споріднений корінь **me-* має значення ‘великий, видний, крупний; міряти’ (див.: Duden 1963, 432; Pokorny 1949, 704). Наприклад: гот. *maizo* ‘більше’, де *-izo* - германський суфікс вживається у прикметниках порівняльної ступені, а також: англ. *more*, шв. *mer, mera*, двн. *mer (mero*). У той же час у цих мовах і в мовах ностратичної групи корінь *ma* (у ієв. **me*) використовується як заперечна частка (Иллич-Свитыч 1976, 56). Зазначені і інші мовні факти, приведені дальше, дозволяють допустити, що корінь **m∧* представляє собою, з одного боку, цілісність речі, а з другого, заперечення цієї цілісності, тобто позначає її частину (чи частини). Більш конкретно протиставлення виглядить як ‘множинність/одиничність’.

Сема ‘заперечення цілого’ має місце і в іншому корені **n∧*, що і ріднить його з розглянутим вище **m∧*. У мовах індоєвропейські корені **n*$_o$, **ne, *nê, *nei* представлені зі значенням заперечення у словах і реченнях (Pokorny 1949, 756), яке не можна назвати первісним у зв’язку з його абстрактністю. Очевидно, що **n∧,* виражаючи у давнину заперечення цілісності, позначало частину від цілого.

Міфологічні дані свідчать про те, що **n∧* може бути співвіднесене зі значенням ‘світ, Всесвіт’, який утворився, за уявою древніх, із тьми як заперечення первісного хаосу. Досить наочно це значення відображене у найменуваннях різних богів. Одним із головних божеств шумерського

пантеону був бог неба *Ан*, який вважався також богом-творцем землі (Белицкий 1980, 198-199). Його дружиною була богиня землі *Кі*. У єгипетській міфології богинею неба називається *Нут*, її чоловіком виступає *Геб*, уособлюючий землю і рослинність. В інших текстах згадується богиня *Нуна*, яка появилась із хаосу (Померанцева 1985). У біблійських текстах Старого Завіту розповідається про праведника *Ноя*, який врятувався разом зі своєю сім'єю під час Всесвітнього потопу. Разом з ним спаслися по дві різних тварини, які згодом розселилися по землі (Bibel 1987, 8-10). Водяний потік у біблії символізує початок 'нового' життя на землі, походження якого було завжди пов'язане з масами води. Ім'я *Ной* відображає, з одного боку, цілісність природи, а з іншого, заперечення цієї цілісності, породження 'двоїстості'.

Виходячи з того, що у найдавніший час у мисленні людини мало місце протиставлення цілого і її частини, можна допустити, що індоєвропейський корінь **n∧* включав у себе поняття 'частини від цілого' і тим самим виражав 'заперечення цілісності'. З другого боку, синкретизм кореня допускає також розуміння цілісної (двоєдиної) речі. У загальному протоформа **n∧* мала у собі великий спектр значень, які можна звести до вигляду 'цілісність/частина (заперечення цілого)'.

Розглянемо древні графічні зображення приголосних [r] і [l], які відображають відповідні корені, що первісно були представлені у вигляді єдиної протоформи **r∧*. У фінікійських і єврейсько-моавітських написах був спільний для обох звуків знак *р* [r], який називався *реш* 'голова' (див.: Истрин 1961, 200-201). У єгипетській мові цей приголосний позначався ієрогліфом зі значенням 'рот', подібне позначення зустрічається у кіпрському письмі (там само, 193, 163).

У єгипетських текстах слово *ra* є багатозначним і має такі значення: 'раб', 'особа, що говорить', 'вислів', 'двері', 'ворота', 'гирло річки' і ін. (Коростовцев 1961, 25; Wortb. d. agypt. Spr. 1957). Сюди ж відноситься і назва головного божества у Єгипті *Ра* - бога Сонця. У багатьох писемних

пам’ятках говориться про те, що *Ра* здійснював круговорот по небосхилу і підземному світу, представляв собою єдину сутність. У більш ранніх свідченнях *Ра* асоціюється не з сонцем, а зі світлом взагалі (Матье 1956). Можливо, *Ра* уособлював у древню епоху єдине світило, що включало у себе місяць і сонце. Про це свідчить присутність **r∧* у назвах сонця і місяця у багатьох мовах. До них М.О.Коростовцев відносить проявлення єгипетського R^c ‘бог Сонця’ у гр. *μεδορη, μεδρι* ‘місяць’ (Коростовцев 1963, 109), сюди ж необхідно віднести більш пізнє лат. *lûna* (із **lucna < luceo*, у якому *l* споріднене ie. **r*). Більш пізнє уявлення єгиптян про *Ра* як двоєдину істоту привело до розщеплення цього образу, у результаті чого з’явився ще один бог світла і сонця - *Гор* (*Ḥr*). Єгиптяни зображали бога *Гора* як одноокy істоту, яка носиться по небу і щодня народжується заново. Умираючий, за уявою єгиптян, одержував ‘око *Гора*’, яке досить часто зображувалось на внутрішній стороні саркофагу померлого. Аналогічне найменування зустрічаєм у слов’янського божества сонячного світила *Хорса* (‘око світу’), що мав подібні символи з *Дажбогом-Сонцем* (Рыбаков 1987, 444). Очевидно, що у розглянутих випадках **r∧* може бути співвіднесене зі значенням ‘світло’. Слід також добавити, що цю сему має **r∧* в індоєвропейських назвах не лише світил *Сонця* і *Місяця*, але й інших планет, як *Марс*, *Юпітер, Венера, Меркурий, Сатурн*, і у загальних назвах типу: лат. *stella*, нім. *Stern*, укр. *зоря*. Широке розповсюдження має **r∧* в іменах “міфічних персонажів, божеств родючості“ і “героїв-родоначальників”, ці імена охоплювали майже всю древню територію індоєвропейців. До них відносяться *Тархунт, Тарху* у хетів, *Тарку* у вірмен, *Трантан* у індоарійців і т.п. (Рыбаков 1987, 78), у всіх наведених у зазначеній праці десяти найменнях вживаються форми *Тар-* аба *Тра-*, які не випадково пов’язані з **r∧* (пор. з дінд. *tar* ‘зірка’).

Наявність у індоєвропейській прамові слів, що виражають прямопротилежні смисли (див.: Шерцль 1884), пояснює те, що у найдревніший час свого існування **r∧* мало значення не тільки ‘світло’, але й

‘темнота’. У такому значенні зустрічається корінь *r∧ у словах: дінд. *rami* ‘ніч’, *ratri,* звідси ієв. **rê-* ‘темнота’ (Pokorny 1949, 853). Таким чином, значення ‘світло’ і ‘темнота’ необхідно розглядати як похідні від первісної значущості **r∧*.

Вище було зазначено, що первинне значення кореня слугувало стимулом дії і лише згодом закріплялось за тією чи іншою річчю, що виконувала подібну дію. Аналогічним чином і корінь **r∧* необхідно співвіднести з тією дією, яка породила позначення, розглянуті вище. Аналіз цих найменувань дозволяє визначити значущість **r∧* як ‘появу, народження’ чогось.

У древніх семітських написах розрізнялись у позначеннях приголосні *r* і *l*. Останній у фінікійському алфавіті мав назву *ламед* зі значенням ‘жало’(Истрин 1961, 200-201). Різноманіття графічного вираження у зазначених і інших древніх мовах зводиться до двох рисочок, зімкнутих під гострим кутом, що нагадує вістря. Знаки, які позначають у фінікійському письмі приголосні *r* і *l,* мають подібні елементи у своїх начертаннях (пор. відповідно 𐤋 і 𐤓), що, ймовірно, свідчить про їх смислову спорідненість. Вище у Вступі вже говорилось про синонімічність *r* і *l* у індоєвропейських мовах, тут можна лише добавити, що корені ієв. **la-, *lai-, *lei-* мали значення ‘бути захованим’, ‘зменшуватися, зникати’ (Pokorny 1949, 651, 661). Таке смислове наповнення **l∧* доповнює вищезазначену значущість **r∧* ‘появлення, народження’ чогось. Синкретизм значень ‘породжувати/ховати’ що-небудь об’єднує древні корені **ra* і **la* в протоформі **r∧*.

Наступний древній корінь представлений нами у вигляді **p∧*. У фінікійському алфавіті знак [p] має назву *пе* зі значенням ‘рот’, його дзвінкий варіант *b бет,* ймовірно, позначав ‘дім’ (Истрин 1961, 201). У єгипетській мові існували ієрогліфи, що розрізняли *p* зі значенням ‘цоколь’ і *b* – ‘нога’ (там же, 193). Приведені значення писемних знаків знайшли відображення в окремих індоєвропейських коренях: **pa- : pə* ‘годувати, пасти худобу’,

po**(i)- : p**i*** ‘захищати, стерегти’, **bha-* ‘говорити’ (Pokorny 1949, 787, 842, 105, 839). Інші близькі за формою корені мають значення: іє. **bh**a**-, *bh**o**-* ‘світити’, ‘блищати’, **bhei(ə), *bhi-* ‘бити’. Розмаїття значень викликано наявністю різного у корені голосного, а також реалізацією глухого чи дзвінкого приголосного. У ностратичних мовах корінь *b∧g∧* вживається зі значенням ‘доволі, безмірно’, у той же час глухий початковий приголосний в іє. **p**ou-, *p**u-* має значення ‘мало, малий’ (див.: Иллич-Свитыч 1971, 193; Pokorny 1949, 842). Із попереднього відомо, що древні корені містили у собі узагальнююче значення, яке членилось і знаходило конкретне вираження у окремих словах. Очевидно, такі загальні значення були в основі протоформи **p∧* і, ймовірно, відносились до вираження поняття величин ‘великий/малий’. Підтвердження цьому знаходимо в окремих древніх словах, розглянутих далі.

Вище було відмічено, що протоіндоєвропейські корені розглядаються нами, виходячи з парадигм слів, у яких вони вживались. Безсумнівно, що смислове наповнення кореня з’являється у конкретних словах, аналіз яких і дозволив допустити деякий (але не єдиний) спектр значень, співвіднесених з тією чи іншою протоформою. Одночасно природньо виникає запитання відносно походження цих найдревніших одноконсонантних коренів. Не викладаючи тут усієї складності цієї проблеми походження мови, висловимо деякі прийняті нами положення про мотивацію найдревніших зв’язків між звучанням і значенням (див.: Газов-Гинзберг 1965; Журавлев 1974; Левицкий 1971; Воронин 1982).

Форма була тотожна змісту, вона вийшла із нього, була ним породжена. Гіпотеза древнього символізму, пише О.П.Журавльов, “споконвічна, первісна по відношенню до понятійного значення” (Журавлев 1974, 22). У мові повсюдно існували звуконаслідувальні і образонаслідувальні елементи. Звук і комплекси звуків мали для людини ситуаційний, ознаковий характер і не співвідносились з відповідним денотатом. Звукообрази, чи ідеофони, мали велику емоційну насиченість (Журковский 1968, 56) і тим самим відображали реальні ситуації у

навколишньому світі. Дійсність впливала на органи чуття людини, викликаючи у неї відповідну реакцію нервової системи і відповідну напругу м'язів тіла, у тому числі голосового апарату. Подібне звукоутворення має місце і в примітивних за своєю структурою сучасних мовах. Спостереження Д.Вестермана над звукообразами у західносуданських мовах показали, що суданці "знаходять моментальне вираження для якогось побаченого на далекій відстані, але ще не чутного явища, або для раптово появленого запаху: присутні повторяють його або приймають з мовчазним схваленням; викликане зовнішнім враженням внутрішнє хвилювання знаходить вихід у відповідному йому звуковому вираженні" (Вестерман 1963, 100). У результаті загального враження від оточуючого світу, сили його дії перш за все на зоровий і слуховий рецептори відбувалося спочатку мимовільне звукоутворення, після чого встановлювалися "умовнорефлекторні зв'язки між предметом чи його дією і супроводжуючими їх звуками" (Журавлев 1974, 144). Як наслідок виникало фонетичне значення звуку. Проте це ще не мова, а лише її зародження, яке згодом приведе до утворення понятійних значень.

У світлі вищесказаного допускається, що у протоіндоєвропейських коренях закладено відприродний зв'язок між звучанням і вираженим ним значенням. Останнє, як відомо, має ознаковий характер і може бути представлене у вигляді набору значень. Виходячи із методу фоносемантичного аналізу, фундаментально розробленого С.В.Вороніним (Воронин 1989, 1990), попробуємо співвіднести з символами консонантні звуки коренів.

Вище були розглянуті деякі рефлекси індоєвропейської протоформи **t∧,* які мають у собі значення 'ділити/об'єднувати'. Їх загальне значення 'робити' пов'язане з реалізацією приголосного [d] або [t]. Розширення первісного кореня зберігає у багатьох випадках древнє значення. Наприклад: ієв. **də-t-*: тох.А *tät-k* 'ділити, розрізати (на куски)' (Pokorny 1949, 176); дісл.

þeita ‘бити, ударяти; лупцювати; забивать; пробивати’ (Duden 1963, 105) (згідно закону Грімма ієв. **t* > герм. **þ*), ієв. **del-* ‘вибивати, розколювати; розсікати; ділити; розщеплювати’ (Pokorny 1949, 194), ієв. **dek̂* - ‘рвати; відривати; виривать; розривать; роздирати’ (там само, 189), ієв. **der-, *derə-, *drê-* ‘здирати шкуру (з тварини); відщеплювати, відділяти’ (там само, 204). Споріднені корені представлені також у таких словах: псл. **dělъ:* болг. *дял, дел́ът* ‘частина, частка’, ч. *dil* (‘т.с.’) і ін. (Этимол. сл. прасл., вип. 5, 8); двн. *teil, deil* ‘частина, кусок, сторона, область’ (Schutzeichel 1961, 193); дінд. *tati* ‘множинність, велика кількість’ (Кочергина 1987, 231), а також ієв. **dî-t-* ‘відрізок часу’, наприклад, у нім. *Zeit* ‘час’.

Розгляд протоіндоєвропейського кореня **t∧* і його рефлексів **da-/*ta-* з розширенням *(-t, -l, -r)* дозволяє уявити розвиток значень у прамові і в окремих його гілках у вигляді: ‘робити’ → ‘ділити (на частини)’ → ‘частина, частка; множина’ → ‘відрізок часу’ → ‘час’. Древня значущість, яка присутня у кореневих зімкнених **d/*t*, відображає фізичний процес ‘поділ речі на частини’ і свідчить про звукозображувальне походження розгляненої протоформи. Згідно дослідженням у області звукосимволізму глухі й дзвінкі проривні приголосні асоціюються у слухача відповідно з сильним чи слабким ударом. Проривні приголосні входять у канонічну модель ономатопів, запропоновану С.В.Вороніним, що імітують ‘надкороткий’ удар (Воронин 1982, 46 і далі). Отже, звуки *t* і *d* можуть бути співвіднесені з різними по силі ударами якихось двох чи більше предметів (каменів, молота, палиць і т.п.). Ці ж приголосні передають стук (удар жорстких недзвінких предметів), імітують тупотіння у прасемітських коренях, наведених у роботі А.М.Газова-Гінзберга (Газов-Гинзберг 1965, 22-23). Очевидно, що розглянуті звуки, які виражають різкий удар, передають цю значущість під час їх артикулювання: утворене при вимові змикання органів мовлення різко розривається видихуваним повітрям. Ступінь м’язової напруги і відповідний акустичний

ефект наочно імітують сильний чи слабкий короткочасний удар. Безсумнівно, таке враження від удару, що розбиває предмет, або від різкого зіткнення щонайменше двох предметів могло співвідноситися з дією, яка представлена вище у корені **t∧* ‘ділити/об’єднувати’. А.М.Газов-Гінзберг, розглядаючи непохідні дієслова, що виражають дію, пише, що ‘дія’ первісною людиною ототожнювалась з відчуттям пересування, а також з конкретним м’язовим підсиленням (Газов-Гинзберг 1974, 85).

Аналіз показує, що значення **t∧* ‘ділити/об’єднувати’ може бути співвіднесене зі звукообразами короткочасного удару, що відбувалися між предметами чи явищами в оточенні первісної людини, а також, як буде показано нижче, співвіднесене з відповідною функцією при утворенні нових слів шляхом поділу чи об’єднання їх частин.

Індоєвропейська протоформа **k∧* представлена у мові-основі і в її окремих гілках багаточисленними рефлексами, на деяких із них необхідно зупинитися спеціально. Й.Покорний виділяє серед інших такі корені: **kau-, *kəu-* зі значенням ‘рубати, бити’, **ker-* ‘різати’, **kai-, *kai-u̯o* ‘один, у самотності’, **kom-,*gem* ‘стискати; охоплювати, з’єднувати’, основою для розширення значень останніх виступають корені **ken-/*gen-* (Pokorny 1949, 535, 571, 519, 555, 368, 558). Згідно викладеному нами положенню про розвиток мислення первісної людини у напрямку виділення ‘частини із цілого’ в образі речі наведені вище кореневі значення логічно повинні бути розміщені у такому порядку: ‘бити, рубати, різати’ → ‘частина, один’ → ‘з’єднувати’, у яких представлені аналіз і синтез у розумовій діяльності людини. Очевидно, що більш древнім є корінь **kâu-* ‘рубати, бити’. Наявність лабіального елементу в голосному цього кореня дозволяє допустити як одну із ранніх форму з лабіовелярним **k*^{w} . Нашому подальшому аналізу підлягають корені типу **ka-/*k*^{w}*a-* зі значенням ‘бити, рубати’.

У германських мовах велике розповсюдження одержали слова з редуплікованим коренем **ka*: англ. *hack* ‘різати, розрізати; довбати, рубати;

качати (білизну)’, дсакс. *haccian* ‘різати’, гол. *kekken* ‘рубати; розрізати’, дат. *hakke* ‘різати’, нім. *hacken* ‘рубати, розколювати’, які зводяться до загальногерманського кореня **hakkôn*- або **hakkôjen* (Skeat 1983, 256). В інших мовах є споріднені слова: рос. *ковать*, лит. *káuti* ‘бити’, лат. *cūdo* ‘бити, колотити, товкти, молотити; кувати’. До них, мабуть, можна віднести також праслов’янські корені: **sekyra*, **sěkǫ, *sěkti*, у яких початкове **s* утворилося у результаті палаталізації ie. **k* (див.: Журавлев 1986, 191) (пор. по аналогії: ie. **kẽrd*- ‘серце’: → лат. *cor*, гот. *hairto*, псл. **sьrdьko*).

Споріднений індоєвропейський корінь представлений також у германських мовах: англ. *hew* ‘різати, рубати’, дсакс. *heawan*, гол. *houwen*, ісл. *hoggva*, шв. *hugga*, дат. *hugge*, нім. *hauen*, які сходяться до герм. **hauwen* (нагадаємо, що ie. **k* > герм. **h*). Індоєвропейський початковий приголосний $*k^w$ добре простежується у словах: нім. *hauchen*, свн. *huchen* ‘видихати повітря; дути; дихати’, англ. *to cough* ‘кашляти’, гол. *kuchen* ‘покашлювати’, які, ймовірно, мають звуконаслідувальне походження (Duden 1963, 252).

Аналіз вищезазначених споріднених слів свідчить про наявність відповідної асоціації приголосних [k], [w] зі значенням ‘бити, вдаряти, рубати’. Артикуляція [k] характеризується розривом зімкнення у задній частині ротового резонатора і супроводжується великою силою видихуваного повітря. Ефект ‘удару’ посилюється вживанням при редуплікації кореня з [k]. У тих випадках, коли [k] супроводжується лабіальним [w] (або губним [u]), цей елемент звучання фонетично імітує рух повітря, а також фоносемантично пов’язаний з поняттям округленого (Кузнецова, Воронин 1981). Таким чином, один із напрямків розвитку *k∧ у вигляді $*k^wa$ може бути представлений зі значенням ‘простір (повітряний)’, який заключає у собі весь оточуючий людину світ, пізнання якого можливе шляхом ‘ділення (обмеження)/об’єднання’. Останнє значення також пов’язане з коренем *k∧. Таким чином, у вищезазначених прикладах наочно прослідковується фоносемантичний зв’язок кореневих складових, зокрема:

**k* пов'язане зі значенням 'ділити/об'єднувати' і *w(u) вказує на округленість речі. Звукообразотворчу природу мають подібні корені і в ностратичних мовах. Про це свідчить порівняння коренів іє. **heiu* 'життєва сила' і семітського *hww*/*hjj*. Останній представляє розвиток семантики в окремих мовах у напрямку: 'дихання' → 'життя' → 'час життя' → 'час; вічність' (Воронин 1981, 24-25).

До проривних звуків належить також приголосний, що утворює протоформу **p∧*. Цей губний у прасемітських коренях зображає булькання (під час кипіння і т.п.) або звук предмету, що лопається (Газов-Гинзберг 1965, 24). У дослідженнях, як пише С.В.Воронін, "неодноразово відмічалась роль лабіальних фонем у назвах округлих, кулястих, випуклих предметів у самих різних мовах" (Воронин 1982, 98). Зокрема, в англійській мові серед губних приголосних найбільшою звукотворчою силою у позначеннях округлості мають звуки [b] і [p] (Кузнецова, Воронин 1981). Серед багатьох рефлексів розглядуваного [p] у індоєвропейських коренях можна назвати наступні: **bheid-* 'колоти, розщепляти', **bhag-* 'роздавати, виділяти', **bhen-* 'бити, ударяти; розбивати', **bhei(ə)-, *bhi-* 'бити, ударяти', а також: **pou- : pəu : pŭ* 'маленький; незначний; небагато' і, з іншого боку: **bheidh-* 'зв'язувати', 'плести, в'язати', **bhendh-* 'зв'язувати' (Pokorny 1949, 116, 107, 126, 117, 842). Індоєвропейський корінь **bhel-* має значення 'набрякати, пухнути, здуватися', 'надувати, роздувати', з тим же значенням іє. **b[h]eu-, *b[e]u-* (див.: Duden 1963, 63). Однокореневі германські слова, наприклад: двн. *būlla*, нім. *Beule*, дангл. *byle* беруть свій початок від смислу 'опухання', що витворилося після удару, поштовху чи опіку (там само, 63).

Всі наведені вище значення індоєвропейських коренів з початковим губним можна звести до трьох груп, що виражають: 1) ділення речі на частини ('ударити, колоти', 'малий'), 2) об'єднання частин ('зв'язувати, плести'), 3) ознаку округлої речі ('набрякати', 'надувати'). Розглянуті корені наочно свідчать про звукотворчий характер губних [p] і [b], значущість яких

‘рубати/зв’язувати/округляти’ є первинною і породжена у результаті проявлення їх основних артикуляторних ознак - зімкненості і лабіальності. Зімкнено-проривний характер *p*, *b* ріднить ці звуки з приголосними *t/d, k/g*, що виражають значення ‘рубати/зв’язувати’, а активна участь губ при артикуляції *p* і *b* породила додаткову значущість ‘округлого’, не характерну для передньоязикового *t* і задньоязикового *k* (крім варіанту лабіовелярного k^w). Фонологічна ознака глухість/дзвінкість, як уже раніше зазначалось, є генетично вторинною, проте різна ступінь звучності, ймовірно, відображає значення ‘великий/малий’, хоча у лінгвістиці прийнято, що глухі приголосні є більш напруженими, ніж відповідні дзвінкі (протиставлення fortes-lenis див: Трубецкой 1960, 173-176). Якщо у мовах, як у німецькій, на перший план виступає фонематична ознака ‘напружений/ненапружений’, а ‘дзвінкість/глухість’ є вторинною, то серед таких проривних глухі артикуляційно більш сильні, ніж дзвінкі. Якщо ж на передньому плані знаходиться ознака ‘дзвінкість/глухість’, як в українській, французькій мовах, то у них більш напружені дзвінкі приголосні (мається на увазі загальна напруга, а не напруга у місці творення звуку) (див. результати експериментальних досліджень: Taranec 1997, Чеботарь 1988). Саме такі фонематичні відносини між приголосними *b* і *p* знайшли відображення у значеннях відповідно ‘великий’ і ‘малий’ в індоєвропейських мовах: Пор.: лат. *fere, ferme* ‘майже, головним чином’, двн. *bor-*, *bora* ‘дуже’, дсакс. *bar* ‘дуже’, які сходяться до ієв. **bher-* з допустимою деривацією ‘великий’ → ‘добрий’ (Иллич-Свитыч 1971, 175) і лат. *parvus* ‘маленький, невеликий, слабкий, другорядний’ (Дворецкий 1986, 556), *pars* ‘частина, частка, сторона’ (там же, 554-555) (див. вище корені ієв. **pou-*, **pŭ* -). Приклади свідчать про природний зв’язок значень ‘великий/малий’ з артикуляторно-акустичною ознакою дзвінкий/глухий розглянутих приголосних *b* і *p*, що находяться в основі протоформи **p∧*.

Приголосні *m* і *n* у коренях **m∧, *n∧* відносяться до того класу звуків, які за своїм акустичним враженням утворюють “подовжене (“немоментальне”) суцільне тонове чи шумове звучання” (Воронин 1982, 48). У прасемітських коренях ці приголосні зустрічаються при звукоутворенні дзвону (Газов-Гинзберг 1965, 25, 72); у ролі суфікса звук (без голосного) *-n* має зменшувальне значення (Газов-Гинзберг 1974, 25). Очевидно, протяжний характер *m* і *n* може бути співвіднесений з уявленням про безперервний, подовжений процес, а з іншого боку, мала частка протяжності, до самого її зникнення, асоціюється у говорящого з проявленням якоїсь частини, частки, позначуваної у процесі мовлення, або навіть її відсутності чи заперечення. Розглянемо детальніше древнє значення індоєвропейських коренів, поєднаних з протоформами **m∧* і **n∧*.

В етимологічному словнику Й.Покорний наводить корені ****me-, *mo-*** зі значенням ‘великий; просторний; наочний’ (Pokorny 1949, 704), у той же час **men-* з формантами *u-,u̯o-, k-* позначає ‘маленький, невеликий; зменшувати; одиничний, окремий’ (там же, 728) (пор.: нім. *Mangel* ‘відсутність’). Аналогічне протиставлення зустрічається в окремих словах у різних мовах. Наприклад: дінд. *mahi* ‘великий’, гр. *megas*, двн. *magan* ‘сила; інтенсивність; здібність’ і, з іншого боку: герм. **mak-* ‘тонкий, стрункий, довгий’, гр. *makros* (тс.), лат. *macer* ‘тонкий; худий’ (Duden 1963, 415; Schutzeichel 1961, 120). Протиставлення ‘великий/малий’, представлене у сонорному *m*, отримало свій розвиток у словах, що виражають ‘велику сукупність предметів, множинність’ і ‘меншу сукупність’. Наприклад: двн. *managi* ‘маса, множинність; достаток; кількість’, гот. *managei* ‘багато; багатий’, нім. *Menge* ‘маса; множинність, велика кількість’; лат. *multus* ‘багаточисленний, великий, крупний’, двн. *mih(h)il*, *mihhal* ‘великий, сильний’ - лат. *minor*, *minus* ‘менший, більш слабкий, гірший’, двн. *minniro* ‘менший, менш суттєвий’, гот. *minnizo* (із іє. **minu-s* ‘маленький’), нім. *manch* - неозначений займенник, який вказує на деяку сукупність, взяту із більш великої

множинності (Duden 1963, 419, 441; див. також: Дворецкий 1986, 466; Schutzeichel 1961, 127-128).

Розглянуті приклади реалізації *m∧ у різних індоєвропейських словоформах свідчать про його переважаюче вживання у значенні великої множинності і лише в окремих випадках - у позначенні відносно меншої сукупності. Нам уявляється, що саме ознака множинності і отже протяжності (більшої чи меншої) прямо пов'язана з артикуляторно-акустичною природою приголосного *m*. Звуковий ефект *m* міг викликати у говорящих уявлення про тривалий процес того чи іншого явища, що слугувало основою зародження поняття множинності. У зв'язку з вищезазначеним вважаємо, що протоформа *m∧ має звуконаслідувальну природу і пов'язана з уявленням 'великий/малий', що й породило протиставлення 'множинність/одиничність'.

Вище вже відмічалось, що в уявленні древніх людей 'множинність' речі була тісно пов'язана з сприйняттям її як цілісної і неподільної і, з іншого боку, 'одиничність' представляла собою 'частину' речі. В останнім випадку протоформа *m∧ вживалась як заперечення, при цьому вона виступала синонімічно з *n∧. Графічна спорідненість *m* і *n*, про що говорилось вище, свідчить саме про таке співвідношення. Закріплення в індоєвропейських мовах *m∧ головним чином за однією стороною бінарності - множинністю, сприяло переважному вживанню *n∧ у значенні одиничності, що призвело до утворення поняття 'заперечення цілісності'.

Широке вживання мають рефлекси протоформи *n∧ у мовах у ролі афіксів слова. Наприклад, німецький префікс *un*- реалізується у значенні заперечення, а також іноді у підсилювальнім значенні (*Untiefe* 'безодня, пропасть', *Ungeld* 'величезні гроші') (Степанова 1979, 430). У ролі суфікса у німецькій мові вживається -*in*, який означає осіб жіночої статі за фахом занять, деяких тварин і птахів жіночої статі (там само, 243), множинні форми від цих іменників утворюються з допомогою суфікса -*en*. Пор.: *Lehrerin* (одн.) - *Lehrerinnen* (мн.), *Freundin* - *Freundinnen*. Наведені приклади наочно ілюструють вживання древнього *n∧ у вираженні одиничності/множинності.

Аналогічний суфікс *-ина* має місце у слов'янських мовах. Зокрема, в українській і російській цей суфікс вживається в "іменниках, які означають одиничні предмети, виділені із маси речовини чи із сукупності предметів" (Цыганенко 1982, 79). Наприклад: укр. *горошина*, *зернина*, рос. *соломина*, *бусина*; у древніх мовах суфікс *-in* утворював "категорію одиничних імен": стсл. *людинъ*, *поганинъ* 'язичник' (Мейе 1951, 294). У той же час суфікс *-ин(а)* може надавати "відтінок збільшеності загальним іменам чоловічого й жіночого роду" (Цыганенко 1982, 79): укр. *голосина*, рос. *домина*, *ямина*.

Аналіз рефлексів **n* в окремих мовах показує його зв'язок зі значеннями 'ціле/частина/заперечення', із яких найбільшого розповсюдження отримало значення 'заперечення цілісності (єдності)'. У той же час зародження цих значень грунтується на фонетичних особливостях приголосного *n*, спорідненого з *m* і за формою, і за значенням.

Протоіндоєвропейська форма **r∧* має розвиток у різних коренях, серед яких виділяєм такі: **rei-* зі значенням 'дряпати, вирізати; рвати; різати', **reiə*, **rə-* 'двигати; хвилювати; текти', а також: **la-*, що виражає значення 'бути утаєним, захованим', **lei-* 'входити; віднімати; відрізати; зникати' і **lek-* : **lək-* 'розривати'. У загальному вигляді приголосний *r* пов'язаний зі значенням довготи/переривчастості, а *l* вказує на зникнення чогось і також на переривчастість. Згідно дослідженням І.С.Аржевської і С.В.Вороніна аналогічне значення мають *RL-* форманти в англійських звуконаслідувальних дієсловах, які виражають 'ітеративність, довготу і зменшеність' (Аржевская, Воронин 1986, 7). Згідно фонетичній природі приголосний *r* представляє собою вібруючий сонант, який зображує грім, гуркіт, наслідує звук 'розпорювання, розривання' (Газов-Гинзберг 1965, 59). Приголосний *l* має місце у прасемітському корені *ll/ljj* і виражає значення 'мерехтіти (про зірки)' (там само, 138). В.Скаличка розглядає в угорських звуконаслідуваних виразах звук *r* як "деренчливий, досить грубий звук", звук же *l* є "набагато м'якшим" (Скаличка 1967, 281). Фонематична подібність *r* і *l* у індоєвропейській прамові дозволяє об'єднати їх фонотворчу значущість,

представлену у вигляді тривалого тремтіння і послаблення (зникнення) його. Таке розуміння узгоджується зі смислом протоформи *r∧ ‘породжувати/ ховати’, розглянутим вище.

Узагальнюючи представимо протоіндоєвропейські корені і їх припустимі значення:

1) поняття **дії** виражалось коренями *t∧ ‘ділити/об’єднувати’ і *r∧ ‘породжувати/ховати’;

2) поняття **простору** представлено значенням кореня *k∧ ‘необмежений/ обмежений простір’;

3) поняття **величини** міститься у значенні кореня *p∧ ‘великий/малий’;

4) поняття **тривалості (кількості)** виражалось коренями *m∧ ‘множинність/одиничність’ і *n∧ ‘цілісність/заперечення цілісності’.

Аналіз дозволяє допустити звуконаслідувальну природу зазначених вище протоформ. Для всіх цих коренів характерною є внутрішня дихотомія ознак, що відображають загальне логічне протиставлення **‘ціле/частина**’.

2.2. Сприйняття дійсності древньою людиною і зародження первісних найменувань

Зародження перших кількісних найменувань у мові найтісніше пов’язане з первісною номінацією і в загальному вигляді з початковим етапом розвитку мислення людини. Багаточисленні дослідження підтверджують, що у найдревніші часи людина характеризувалася інкорпорованим мисленням, згідно якому сутність прямо ототожнювалась з явищем, ідея з матерією, поняття з річчю, іншими словами, у сприйнятті людиною світу діяв принцип ‘все в усьому’ (див.: Лосев 1982, 256 і далі; Кацнельсон 1947; Выготский 1982, 115 і далі). Людина не виділяла себе із оточуючого світу і сприймала цей світ як єдине і неподільне ціле. Звідси

виходить, що речі розрізнялися як почуттєві образи, межі яких були розмиті і які при віддаленні від них зливались з іншими речами. При першому враженні від нового предмету у древньої людини міг залишатися у пам'яті деякий час загальний предметний образ. Саме у такому вигляді сприймають немовлята нову іграшку, образ якої зберігається у пам'яті кілька секунд (Найссер 1981, 87). Проте при повторному пред'явленні іграшки дитина отримує додаткову інформацію, що сприяє закріпленню чуттєвого образу даної речі. При цьому більш вражаючою є інформація, одержана від об'єкту, що рухається, ніж від нерухомого, від звукового, ніж безшумного (Найссер 1981, 58, 87). Велике значення при сприйманні предмету має можливість відчути його, доторкнутися руками. У результаті відбувається поступове перетворення рефлекторних відчуттів у внутрішні нейронні зв'язки, тобто має місце інтеріорізація зовнішніх дій (Леонтьев 1972, 382). Запам'ятовування нових слів дитиною і в цілому навчання мовленню знаходяться у тісному зв'язку з розвитком рук і рухом пальців (Кольцова 1979). Надходження від об'єкту через рецептори точної найрізноманітнішої інформації призводить до утворення стійкого нейронового зв'язку і в результаті до утворення єдиного чуттєвого образу, чи схеми (в термінах когнітивної психології). "Сприймання, - пише У.Найссер, - це завжди взаємодія між конкретним об'єктом і більш загальною схемою" (Найссер 1981, 850). У ході накопичення досвіду відбувається все більше збагачення схеми у напрямку "від загального до часткового, від недиференційованого до точного" (там само, 84-85). Процеси узагальнення сигналів про одиничні речі, що поступають від рецепторів, і одночасно диференціювання цих конкретних почуттєвих утворень характеризують також перцептивну психіку тварин (Леонтьев 1972, 238). Безсумнівно, розглянуті психічні процеси були характерними для древньої людини і знаходились в основі зародження перших слів і мови у цілому.

Незважаючи на те, що при сприйманні об'єктів і подій людиною використовується всяка інформація, при зародженні перших слів особливу

роль відігравали тактильна, як більш древня (див.: Найссер 1981), зорова і слухова інформації, які знаходили відображення у вигляді пантомімічного і акустичного жестів мовця. “У відповідний час розвитку, - пише О.О.Леонтьєв, - у розпорядженні первісної людини повинен бути появитись ‘подвоєний комплекс’ сигнальних засобів для одних і тих же трудових ситуацій - дія і звук” (Леонтьев 1963, 57). Очевидно, можна погодитися з думкою деяких вчених про те, що у зазначений час на першому плані знаходилась пантоміма по відношенню до звукової форми (див.: Якушин 1984; Видинеев 1989). Більша значущість жесту в порівнянні зі звуком і перш за все правої руки (для правшів) у початковий період існування мови підтверджується зародженням асиметрії мозку людини. Поява надбудови у головному мозку пояснюється більш активною участю однієї із рук у трудовій діяльності і у виробленні мовнозначущих жестів. Домінуючий розвиток мовленнєвої зони в одній із півкуль (у лівій для правшів) свідчить про її залежність від розвитку рук, зокрема, однієї із них, як найбільш активної. Очевидно, що рука відігравала досить істотну роль при первинному зародженні словесного образу речі. Взагалі відомо, що наявність асиметрії мозку призвела до зародження у людини другої сигнальної системи, що дозволило закріпити слова як мовні знаки і виконувати над ними різні логічні операції.

На початковому етапі пізнання людиною дійсності відбувалося виділення із оточуючого його невизначеного світу одиничних уявлень, що у цілому свідчить про найпростішу процедуру психіки людини і тварини - протиставлення загального і одиничного. “Одиничне протиставляється загальному, перш за все, як виділене - невиділеному, тобто як дискретне континуальному, а, отже, як визначене - невизначеному” (Зуев, Широканов 1988, 28). Виділення тих чи інших речей супроводжується у сприйнятті неділимістю відповідних конкретних чуттєвих образів. Кожна річ представляє собою цілісне враження. Таке розуміння у розвитку мислення людини співвідноситься з першою ступінню у зародженні поняття у дитини.

Цей період життя дитини відображає “утворення неоформленої і невпорядкованої множинності, виділення кучі якихось предметів” (Выготский 1982, 136). У сприйнятті предмети, об’єднані на основі зовнішнього враження, утворюють злитий образ, вони дуже різноманітні і не мають внутрішнього зв’язку між собою. Опираючись на концепцію Л.С.Виготського, ми приймаємо його положення про первинне цілісне, а не асоціативне сприйняття людиною навколишнього світу. Цілісний образ з численними смисловими зв’язками знаходить зовнішнє проявлення у вигляді одного слова. “Думка не виражається у слові, проте здійснюється у слові“ (Выготский 1982, 305). Тому слово спочатку характеризувалось туманно нерозчленованим цілим, мислено воно містило у собі багаточисленні зв’язки сприйнятого образу. Первісне слово, відмічає Л.С.Виготський, це не просто знак поняття, а “образ, скоріше всього картина, розумовий малюнок пам’яті, маленька розповідь про нього” (Выготский 1982, 167). “На цій стадії, - пише О.П.Рифтін, - слова виражали не поняття, а образ, сприймання речі в її дії або стані у конкретному оточенні” (Рифтин 1946, 138).

На другій ступені розвитку поняття (за Виготським) має місце об’єднання і узагальнення окремих предметів, це так зване “мислення у комплексах”, коли дитина починає об’єднувати “однорідні предмети в одну групу” (Выготский 1982, 139). Проте в основі комплекса лежить різноманіття зв’язків, у тому числі асоціативних, коли відбувається виділення однієї із ознак у ролі ядра цих зв’язків, у інших випадках утворюються колекції - об’єднання предметів у особливі групи. У результаті ми приходимо до дифузного комплексу, коли виділена ознака стає “невизначеною, розлитою, туманною” (там само, 146). Варіативність у сприйнятті, наприклад, форми одиничних речей привела у свідомості людини до необхідності охопити цю зникаючу множинність споріднених предметів. По відношенню до первинної опозиції - загальне/одиничне - згодом відбувається інверсія. “Множинність виділених одиничних об’єктів, охвачених розумом, сама (як множинність) стає носієм невизначеності. Ця невизначеність зникає у результаті

усвідомлення єдиної основи множини предметів. Протиставлення одиничного загальному виступає тут у вигляді опозиції “множинність - єдине” (Зуев, Широканов 1988, 30).

Виділення однієї із ознак предмету як основної дозволило наблизити словесне вираження думки до ряду однорідних предметів. Мислено слово відносилось і до одного предмету, і до його групи. Безсумнівно, що людина виділяла одну із найбільш істотних у відповідній ситуації ознаку предмету. Слово відображало не сутність предмету, а одну із його життєважливих для древньої людини сторін. Виділення однієї ознаки допускає відношення її до всіх інших несуттєвих у даний час ознак предмету. У логічному відношенні цей мислений процес носить назву ізолюючого (елімінуючого) абстрагування, у якому виділяються два аспекти: позитивний і негативний. “Позитивний момент абстрагування полягає в тому, що у вихідних гносеологічних образах дещо виділяється як найбільш цінне, згідно деяким критеріям, тобто цінностям другого порядку.Те, що задовольняє останнім, відбирається, а те, що не задовольняє, елімінується” (Зуев, Широканов 1988, 48). Серед немотивованих ознак виділяється та, яка найбільше контрастує з позитивним членом опозиції. У результаті в ролі базової виступає бінарна опозиція ознак речі, у якій первинною є позитивна ознака (див.: Таранець 1999).

Довгий час бінарна опозиція була основним і єдиним способом зображення реальності. Вона знаходиться в основі загального людського розуміння і пізнання світу. П.О.Флоренський у зв’язку з цим відмічав, що “виділити пізнане серед непізнаного і протиставити його всьому іншому - це і значить пізнати” (Флоренский 1913, 158). Все розподіляється по двух полюсах. “Так виникає перша доступна людському розумові класифікація зовнішнього світу, створюється, хоча примітивне, по-своєму логічне уявлення про світобудову” (Золотарев 1964, 294). Ще у древності існувала “ідея амбівалентності людської свідомості, у якій сходилися моменти особистості і закономірності загального” (Бардина 1995, 31). Зародження

граматичних категорій, що приходиться на період існування індоєвропейської прамови, відбувалося також на основі протиставлення по крайній мірі двох граматичних одиниць. Функціонування одного члена опозиції імпліцитно передбачає наявність протилежного члена, тільки при цих умовах можна говорити про існування тієї чи іншої граматичної категорії (див.: Булыгина 1968).

Абстрагування окремих елементів, відокремлення від конкретних і фактичних зв'язків характерне для третьої ступені, останньої, у розвитку поняття у мисленні дитини, що свідчить про те, що "пролом у цілісному сприйнятті дитини зроблений" (Выготский 1982, 170). На цьому етапі кокретні однорідні предмети представлені у свідомості людини як єдине поняття. У результаті цієї логічної операції слово появляється у новій якості - найменуванні речі, що включає у себе як одиничне, так і множинність даного роду предметів. Слово стає знаком мови, іменем речі.

Практика життя древньої людини поступово привела до необхідності виділення в одній і тій же речі інших суттєвих для людини властивостей, які, утворюючи нові опозиції, виділялись як паралельні найменування відповідної речі. У результаті виникали різні словесні позначення одного й того ж предмету, що приводило до синонімії вираження і одночасно до поглибленого пізнання об'єкту. "Найрізноманітніші ознаки об'єкту, - пише С.В.Воронін, - можуть бути покладені в основу номінації одного й того ж об'єкту, і найрізноманітніші об'єкти можуть бути названі за однією і тією ж ознакою" (Воронин 1987, 8).

Поряд з синонімією виникали формально подібні найменування для відмінних речей, але об'єднаних за своїми окремими ознаками близькістю просторово-часових і інших відношень, подібністю свого функціонування. Цей пласт слів також дуже древній і відомий під назвою омонімія. На цей час слід віднести і виникнення антонімії кореня, що містить у собі значення різнорідних предметів. "Перші корені природних мов, - писав В.І.Шерцль, - були антонімічні, наприклад: лат. *altus* 'високий і глибокий', дінд. *ahtu*

‘світло денне, світло, блиск’ і ‘ніч’, перс. *b**a**chten* ‘схід’ і ‘захід’” (Шерцль 1884, 14).

Наявність великого розмаїття і однотипності опозицій привело до утворення категорійної опозиції. Найдревніший стан мови передбачає існування деякої системи, що включає у себе відповідний тип опозиції. Людина сприймала в оточуючому світі перш за все те, що укладалося у сітку її парадигми, яка формувалася.

Розгляд різних етапів у розвитку мислення людини показав циклічне проявлення логічної операції у вигляді виділення частини із цілого образу. Якісно це різні операції, проте формально вони подібні. Можна собі уявити, що у найдревніші часи виділення ‘купи предметів’ із цілого недиференційованого образу сприйнятої дійсності повинно було супроводжуватися протиставленням у зароджуючій мові якихось елементів. Якщо виходити із того, що на цей час людина мала у пам’яті спектр звукообразів, співвіднесених з відповідними моментами реальності, то, значить, протиставлення цих вихідних звучань і утворювало первісні найменування сприйнятих чуттєвих образів і їх відношень. У даному випадку ми повертаємось до протоіндоєвропейських коренів, розглянутих вище. Логічне протиставлення ціле/частина могло знайти реалізацію у вигляді найпростіших **двоїстих** утворень наявних коренів. Це - редуплікація одного й того ж кореня чи складення різних коренів, що утворюють більш складний понятійний образ або виражають смислове розчленування первісного кореневого образу. Підтвердженням вихідного положення про найдревніші найменування одиниці як двоконсонантної є також результати реконструйованої лексичної системи РІЄ мови, виконаної М.Д.Андрєєвим. Отримані ним 203 кореневих слова для РІЄ представлені у вигляді біконсонантних утворень (Андреев 1988). Проілюструємо вищезазначене відносно зародження первісних слів на матеріалі деяких протоіндоєвропейських коренів.

Редуплiковані форми мають місце у так званих ‘доіндоєвропейських’ термінах спорідненості у германських і інших мовах, розглянутих детально М.М.Гухман (Гухман 1938). У різних германських діалектах вони представлені у вигляді повторення одного й того ж складу, іноді з відсіченим першим приголосним: *nahne*, *nanne*, *nanna, an, en, ano* зі значеннями ‘батько’, ‘мати’, ‘бабуся’, ‘дідусь’ (там само, 106), які можуть бути приведені до протоформи вигляду **n∧n∧*. Різна вокалізація у первинному корені привела до закріплення відповідних форм за одним із названих значень. Наприклад: бав. діал. *en* ‘батько’ і *an* ‘мати’, двн. *ano* ‘дідусь’ і *ana* ‘бабуся’, Шлезвіг в Зібенбюргені: *nane* ‘батько’, *nanu*, *nanu* ‘мати’. Цей же корінь має місце і в інших мовах (у тому числі неіндоєвропейських): лат. *anus* ‘стара жінка’, гр. *ἀννίς* ‘бабуся’; тюрк. *ana* ‘мати’, уг. *anya* ‘мати’, груз. *nena* ‘мати’ (Гухман 1938, 107).

Інші приклади редуплікованих форм у германських діалектах закріплені за одним із родичів чоловічої чи жіночої лінії. Наприклад: *tata, tate, dade, atta, ette, eide, azo* ‘батько’, ‘дядя по батькові’, ‘дід’ і *aiþei, eidi, eide* ‘мати’, ‘бабуся’, *muhme, meme, ama* ‘мати’, ‘сестра по матері’ (Гухман 1938, 101, 104-105). Ці ж корені зустрічаються і в інших мовах. Пор.: дінд. *tata* ‘батько’, гр. *ἀττα,* лат. *atta*, *tatta*, кельт. *tat*, *athir*, ірл. *aite*, лит. *tetis*, рос. *отец, тятя, дед, дядя* - icп., фін. *ёma*, тіб. *ama* ‘мати’ (там же, 103, 106). Очевидно, що рефлекси слова **t∧t∧* закріпились у індоєвропейських мовах за найменуваннями батька, дяді, дідуся, а рефлекси **m∧m∧* - за іменами матері, сестри по матері, бабусі. М.М.Гухман відмічає як одну із особливостей у розглянутих термінах “співпадіння основ для позначення родича чи родички”, у яких змінюється або вокалізація, або суфікс (Гухман 1938, 107). Логічно допустити, що у більш раннній час (до появи вокалізації чи суфікса) у наведених вище протоформах були присутні дві протилежні семи, але з розвитком індоєвропейських мов у окремих із них закріпилась та чи інша форма за позначенням родича чи родички. Наочно представлені протилежні

смисли також у рефлексах **n∧n∧* у слов'янських мовах, у яких має місце 'двоїстість' речей і явищ сприйнятого древньою людиною навколишнього світу. Пор., наприклад: болг. діал. *нéна*, нл. *паń, пап*, вл. *пап* зі значенням 'батько' і, з іншого боку, укр. *неня* 'мати, рідна', болг. діал. *нане*, п. діал. *папа*, срб. *нáна, нéна* 'тс.' (Трубачев 1959, 19, 30).

Таким чином, логічне протиставлення ціле/частина знайшло відображення у мові у вигляді редуплікації первісної кореневої форми. Проте 'двоїстість' речі могла мати у мові і іншу форму реалізації, зокрема, проявлятися як результат 'розчленування' вихідного сприйнятого образу. Операція мисленого членування природно здійснювалась перш за все з допомогою відповідного кореня, у даному випадку **t∧,* який міг виконувати і іншу функцію - 'об'єднання' частин. Розглянемо сказане на окремих прикладах.

Якщо взяти у ролі первинного корінь **k∧,* зокрема, один із його рефлексів у вигляді **k^{w}a*, що виражає простір, то 'членування' його з допомогою **ta (<t∧)* приводить до утворення найменування типу **k^{w}ata*. Таке коренескладання у відповідній ситуації могло означати дослівно 'простір (світ) поділений' (або 'двоєдиний', 'дволикий') і закріпитись за якоюсь його частиною - 'темною' чи 'світлою' або позначати Всесвіт у цілому.

У албанській мові, наприклад, допускається одна із реалізацій **k^{w}ata* у вигляді *kot* зі значенням 'темнота, ніч' (Meyer 1891, 202). Фонетично тут реконструюється більш древня форма **k^{w}at-*, у якій лабіальний елемент початкового приголосного перейшов на наступний голосний, перетворивши його у губний [o]. Подібні фонетичні процеси зустрічаються часто в індоєвропейських мовах (пор.: гот. *quiman* 'приходити' і дісл. *koma;* див. також: Семереньи 1980, 62: ієв. **g^{w}r̥u* 'важкий' і дінд. *guru*; Левицький 1994, 133-134). Проте більш широкого розповсюдження одержало розглядуване індоєвропейське словоутворення у значенні 'білий, світлий (світ)',

представлене у вигляді *k^w*eit* ‘світити, сіяти, блищати’ (пор.: герм. **hwītoz* ‘світ, бути білим’, сл. *svět* : укр. *світ* ‘світовий простір’, слн. *svêt* ‘світ, люди’, полаб. *sjot* ‘світ, день’; дінд. *çvēta-* ‘білий’ (Skeat 1983, 712; Фасмер 1987, т.3, 575).

Очевидно, що *k^w*ata*, виражаючи ‘двоїстість’, закріпилось у багатьох індоєвропейських мовах за одним із членів опозиції, одержавши значення ‘світлий’. Його протилежність у вигляді ‘несвітлий, темний’ формально набуває реалізацію типу **ne-*k^w*ata*, де **ne-* *(<*nʌ)* виступає у значенні заперечення. Одержане словоутворення може бути співвіднесене з відомою індоєвропейською формою **nek*^{u}*-(t-)* зі значенням ‘ніч’ (Pokorny 1949, 762;). Пор.: герм. *naht* ‘ніч’, стсл. *ношть*, лит. *naktis*, дпрус. *naktin*, дінд. *nák*, лат. *nox*, хет. *nekuz* ‘вечір’ (Skeat 1983, 400; Duden 1963, 460; Фасмер 1987, 87). Цікаво зазначити, що негативна сема цього кореня має місце у таких назвах “нічних” квітів як рос. *нета́ла* (*тальник*), *не́клен* (*черноклен*), ч. *netáta*, п. *nietota*, які утворені від “основи net/nekt” (Погодин 1903, 214-215). У структурах *k^w*ata і *nek*^{w}*ata* наочно представлена вторинність найменування негативного члена бінарної опозиції по відношенню до його маркованого позитивного ‘світлий’. Таким чином, наявність протиставлення ‘світлий/темний’ послугувала зародженню номінації ‘ніч’ як темної частини доби. Остання виступає маркованим членом в іншій опозиції ‘день/ніч’. У цьому смисловому протиставленні первинним є слово *ніч*. В українських замовляннях, як показала М.О.Новикова, “ніч – не погана, а сильна сторона протиставлення”, вона “первісніша від дня” (Новикова 1993, 12). Про це також свідчать і етимологічні дослідження кореня *день*. Так, у слов‘янських і германських мовах **dьnь* і **dagos* мають прадавнє значення ‘світла частина суток’ (Этим. сл. прасл. 1978, вып. 5, 213; Paul 1961, 611), що як “частина” є вторинним по відношенню до ‘цілих’ суток.

Індоєвропейське *$k^w ata$ ймовірно знайшло свій розвиток у германському *$guđa$- ‘бог’, представлене в окремих мовах у таких формах: гот. $guþ$, дсакс. *god*, гол. *god*, ісл. *guđ*, дат. *gud*, шв. *gud*, нім. *Gott*, англ. *god* (Skeat 1983, 244; Duden 1963, 229), у давньоверхньонімецькій мові існують форми: *got, cot, kot* (Schutzeichel 1981, 70). Відповідний індоєвропейський корінь відтворюється у словниках не з повною впевненістю. Наявність у реконструйованій формі *$guđa$- у першому складі губного [u] (у всіх германських мовах у цій позиції представлений лабіалізований голосний [u] або [o]) свідчить про перетворення більш древнього [a] > [iu] > [u] під впливом лабіального елементу в початковім *g^w- (або *k^w-). У змінах голосних має місце найдавніше протиставлення за ознакою відкритості голосних - низький/високий і переднього/заднього утворення (див.: Гамкрелидзе, Иванов 1984, 160). Зазначену форму *$guđa$- можна віднести до більш древньої *$k^w ata$- зі значенням ‘світ поділений’ або ‘світ двоєдиний’. Звідси виходить, що значення ‘бог’ (точніше ‘бог-дволикий’) на початку співвідносилось з уявленням про Всесвіт, який представляв собою протиставлення ‘земля і небо’. У древніх мовах германське слово *$guđa$- відносилось до середнього граматичного роду, оскільки “об’єднувало у собі чоловіче і жіноче божества” (Duden 1963, 229). Таке вживання зустрічаємо у древніх німецьких пам’ятках, але потім слово *got* ‘бог’ перейшло в розряд іменників чоловічого роду. Таким чином, смислове наповнення герм. *$guđa$- прямо співвідноситься зі значенням протоформи *$k^w ata$-, що містить у собі єдність різних, у даному випадку протилежних денотативних значень. Аналіз праслов‘янського ‘бог’ показав також наявність у формі *$bogъ$ кінцевого *$k^w a$ з тим же значенням, що і в германському *$k^w ata$. Тобто, у цілому праслов‘янську форму можна тлумачити як ‘дволикий-бог’ (герм. ‘бог-дволикий’) (див.: Таранець 1996в). Спорідненість цих етимологій дозволяє

висунути гіпотезу про існування поняття ‘бог’ у індоєвропейців (див.: Одри 1988, 119).

Отже, вищезазначені рефлекси протоформи *$k\wedge t\wedge$ відображають значення у вигляді ‘*$k\wedge$-поділене’. Це знаходить підтвердження також у дослідженнях О.С.Мельничука, який писав: “У індоєвропейських мовах етимологічний комплекс з елементарним коренем *kt- і всіма його структурними і звуковими варіантами охоплює наступне коло взаємопов’язаних значень: ‘бити, знищувати, довбати, рубати, різати, розколювати’...” (Мельничук 1991, № 2, 34).

Одна із особливостей найдревнішої структури кореня “полягає у можливості метатези приголосних, що входять у склад двоконсонантного кореня” (Мельничук 1991, № 2, 32). “Найбільш обширним у всіх мовних сім’ях, - пише О.С.Мельничук, - виступає етимологічний комплекс, що групується навколо елементарного кореня *kt-/*tk- (прамова *$k\wedge t\wedge/*t\wedge k\wedge$ і його варіантів) і його варіантів” (там же, 33-34). Розглянемо один із рефлексів *$t\wedge k\wedge$ у германських мовах.

Германські слова, зокрема: гот. *dags*, рун. *-dagaR*, двн. *tag*, шв. *dag*, ісл. *dagr*, англ. *day*, нім. *Tag*, дозволяють з впевненістю реконструювати загальногерманську форму **dagoz-*, яка вживається у сучасних мовах у значенні ‘день, сутки; період, відрізок часу’ (Duden 1963, 688). Подальша реконструкція кінцевого складу **-goz* (з огубленим голосним) фонетично може бути приведена до форми з початковим лабіовелярним приголосним, тобто *$*-g^waz$*. У результаті корінь набуває виразу *$*dag^wa$- (або *$*tak^wa$-), у якому складові мають значення: ‘ділити’ і ‘світ, Всесвіт’(у загальному вигляді ‘поділений, двоєдиний світ’). Згідно древньої номінації це слово могло означати ‘світ’ у цілому або його частину. Дослідження германістів свідчать, що більш древнім є вузьке значення ‘день, світла частина суток’ (див.: Paul 1961, 611), потім це слово стало позначати ‘сутки’ (‘світлу та темну частини’). Обидва значення збереглися у сучасних германських мовах

(див.: Силин 1992, 48-49). Окремого слова для позначення ‘суток’ у цих мовах немає.

У зв’язку з вищезазначеним цікаво розглянути у слов’янських мовах слово *сутки*, яке структурно розпадається на дві частини: *су-* і *-тькі*. Останнє, як вважає М.Фасмер, пов’язане зі словом ‘тикати’, що значить ‘стик дня і ночі’ (Фасмер 1987, т.3, 811), а префікс *су-* (пор.: стсл. *сѫ-)* “означає зв’язок або з’єднання” і вживається у “старих іменних складних словах” (там же, 791) (пор.: *супутник*, *сутінок, сусід*). Складова *-тькі* представляє собою двоїну, у якій чергування *ъ/о* (пор.: *суток*) свідчить про більш древній голосний повного утворення. Цей древньослов’янський голосний [о] бере свій початок із індоєвропейських *a/o* (див.: Семереньи 1980, 47; Савченко 1974, 86-87). У результаті слов’янські *-tъki/-tokъ* можуть бути виведені із форм ієв. **tak-/*tok-*. Наявність кінцевого огубленого голосного у слов’янському слові дозволяє допустити присутність лабіального елементу в попередньому приголосному, а з іншого боку, відомо, що ієв. **k^w* > слов. *k*, *с* або *c* (Семереньи 1980, 76; див. також: Таранець 1996а). Таким чином, аналіз звукових змін дозволяє реконструювати форму ієв. **tak^{w}i* зі значенням ‘поділене-**k^{w}i* (двоєдине)’. Поява у свідомості людини після розчленуванням речі синтезу її частин привів у слов’ян до нового утворення *сутки* (‘день і ніч’). Цікаво замітити, що *-тька* зустрічається також у древніх слов’янських найменуваннях окремих днів тижня, наприклад: стсл. *четвръткъ* ‘четвер’, *пѧтькъ* ‘п’ятниця’, виражаючи значення ‘день, сутки’.

Розглянемо ще деякі утворення індоєвропейських слів, у структуру яких входить найдревніша протоформа **k∧*. У германських мовах одним із рефлексів з початковим **k-* виступає слово **handuz* ‘рука’, яке представлене в окремих мовах у таких формах: гот. *handus*, дсакс. *hand*, *hond*, ісл. *hond*, *hand*, дат. *haand*, нім. *Hand* (Skeat 1983, 259). У засвідченій у словниках реконструйованій формі **handuz* фонетично виділяються два склади: **han-duz*. У найдавніший час, як уже раніше згадувалося, у прамові співпадали складова і морфемна межі (див. також: Коломиец 1986, 40). Отже, у нашому

випадку фонетично і морфологічно виділялась початкова наголошена частина **han*-. Поскільки на початку слова германському **h* відповідає ієв. **k* (згідно закону Грімма), а германський короткий голосний [а] походить від індоєвропейських а/о, то розглядувана форма може бути представлена у вигляді ієв. **kan*-/**kon*. Варіант з голосним [а] генетично є більш давнім, ніж та ж форма з губним [о]. З іншого боку, губний голосний міг з'явитися лише у випадку впливу лабіальної ознаки, характерної попередньому приголосному **k*-. Аналіз звукових змін на початку слова дозволяє допустити розвиток у цій позиції лабіовелярного приголосного і, як наслідок, наявність найдревнішого рефлексу **k^{w}ana* (із **k∧n∧)*. Дослідження Е.Зеебота показали, що у ранньогерманській мові ієв. **w* перейшло у герм. **k/g* (Seebod 1982). Наприклад, пор.: ієв. **daiwḗr* 'дівер' і герм. **taikur*-. Проте, фонетичний аналіз засвідчує, що у подібних випадках необхідно виходити із більш древнього ієв. **k^{w}*, який у германських мовах дав *k/g* або *w* (див.: Левицкий 1994, 133-134). Лабіальна ознака ієв. **k^{w}* не зникла безслідно, а перейшла на наступний голосний, у результаті чого ієв. **-e-* > герм. **-u-* (див. приклади вище).

У зазначеній вище формі **k^{w}ana* у кінці її має місце голосний, який існував у силу дії у мовленнєвому потоці в індоєвропейській мові-основі архаїчної тенденції до відкритого складу (див.: Склад і слово…1994).

Парадигма відмінювання германського іменника свідчить про те, що у початковій частині слова **handuz* знаходиться основна смислова частина поняття 'рука'. Якщо повернутися до значення протоформи **k^{w}ana*, то ця сема буде приходитися на **k^{w}a*-, а **-na* виражає значення 'частина, заперечення цілісності'. Виходячи із найдавнішої номінації, коренескладання **k^{w}ana* могло означати 'частина речі' або річ 'в цілому'. У цьому випадку **k^{w}ana* за своєю природою має значення 'рука/руки'. Зародження граматичного числа, у давнину двоїни і однини, привело до появи відповідних формантів для вираження зазначених граматичних значень. Таким граматичним показником у германському слові **handuz* є друга морфема **-duz*, із якої витворилися форми одного і другого числа. Пор.,

наприклад: діcл. *hǫnd* ‘рука’ (одн.) і *hendr* ‘руки’ (мн.); гот. *handus* і **handjus*. Розвиток системи відмінювання у германських мовах привів до розщеплення кінцевого **-duz*, внаслідок чого корінь розширився і прийняв вигляд **hand-*, з цього часу він уже не співпадав зі складом: морфемна межа змістилася по відношенню до складової. Таким чином, у результаті фонетичної атракції у напрямку наголошеного кореня суфіксальний елемент *–d* (із *-duz*) примкнув до **han-* і утворив разом з ним сучасний корінь *hand-*.

Етимологічно споріднений германському зустрічаємо корінь ie. **k*^{w}*ana* в інших мовах зі значенням ‘десниця; правий’. Один із його рефлексів **k*^{w}*ina* > **sina* представлений у сатемних мовах: рос. *де<u>сн</u>ица* ‘права рука, правиця’, стсл. *дѣ<u>сн</u>ъ*, слн. *desə̑n*, лит. *dẽšinas* ‘правий’, *dešinẽ*‘права рука’, дінд. *dákṣi-ṇ aas* ‘далекий, вправний, правий, південний’, ав. *dašina-* ‘правий’ (див.: Фасмер 1986, т. I, 306).

У слов’янських мовах мають місце подібні за формою з **k*^{w}*an-* слова **konъ*/**konь*, які відносяться до найменувань ‘кінець, початок’. Наприклад, у старослов’янській мові відомий вираз “ис-кони до кони” зі значенням ‘з початку до кінця’ (Етимол. сл. укр. мови 1985, т.2, 447). Очевидно, що зазначені слов’янські слова споріднені **k*^{w}*ana* і за притаманним їм значенням ‘частина, сторона’.

Поступове закріплення **k*^{w}*ana* у значенні ‘частина’ за одним із членів бінарної опозиції образу **k*^{w}*a* привело до необхідності найменування другого члена протиставлення, наявність якого утворює цілісність предмету. Із розглянутих нами раніше кореневих значень смислову опозицію можуть утворювати **-m*∧/**-n*∧. Таким чином, для форми **k*^{w}*ana* є протилежним утворення **k*^{w}*ama*, рефлекси якого появляються у індоєвропейських мовах у вигляді: **k*$^{|h|}$*om-* ‘з, спільно’ і **sem-*/**som* ‘одні; сам, половина’, які виступають, згідно дослідженням Ю.С.Степанова, ймовірно, етимологічно спорідненими (Степанов 1989, № 4, 61 і далі). За своїм значенням і за формою наведені корені можуть бути виведені із протоформи **k*^{w}*ama* зі

значенням ‘спільно’; частина’. Підтвердження цьому відносно *k^w*ana*/*k^w*ama* знаходимо у найменнях окремих чисел, розглянутих у наступному розділі.

Утворення найменувань з коренем *t∧ відбувалося у тих же семантичних зв’язках, що і у випадку з *k∧. Раніше вже говорилося про те, що рефлекси *t∧ у вигляді *di/*da приймали участь в утворенні в індоєвропейських мовах слів, що позначали небо і землю, чоловіка і жінку, руки. Коренескладання типу *tina/*dina могло називати, наприклад, руку одну або обидві руки. Цей древній корінь зустрічається в окремих діалектах німецької мови: бав. *tener* ‘долоня’, алем. *tenra*, двн. *tenar*, франк. *tůren;* бав. tenke, *tengge* ‘ліва рука’, які зводяться до германського кореня *đen-ra/-o ‘долоня’ (Lühr 1987). Вживання *tina у вираженні кількісного значення має місце у його рефлексі др. *тинъ* ‘нарізка, зарубка’ (Фасмер 1987, т. 4, 59).

Закріплення *tina за позитивним членом смислової опозиції призвело до утворення найменування другого члена протиставлення у вигляді *tima. Виходячи із значень *ti ‘об’єднувати’ і *ma ‘багато’ можна прийняти, що *tima означає ‘дуже багато, велику множинність’. Це наочно представлено у слов’янських мовах, наприклад: др. *тьма* ‘10 000’, ‘багато’ (Карпенко 1956), рос. *тьма* ‘незлічена множинність, десять тисяч’, стсл. *тьма* (Фасмер 1987, т. 4, 134), а також у дінд. *katamа* ‘хто?, котрий (із багатьох)?’ (Кочергина 1987, 147). Очевидно, що опозиція *tina/*tima, аналогічно *k^w*ana*/*k^w*ama*, утворює смислове протиставлення ‘частина/ціле’.

Наведемо ще один приклад розвитку протоформи ієв. *t∧n∧ → *dina/*dini зі значенням ‘світло, частина Всесвіту’. Це коренескладання представлене у слов’янських мовах у вигляді **дьпь* ‘світла частина суток’. Наприклад: рос. *день*, стсл. *дьнь*, схв. *дâн*, вл. *dzen* (Фасмер 1986, т. 1, 498: Этим. сл. прасл. 1978, вып. 5, 213). О.М.Трубачов і інші славісти відмічають, що “праслов. **дьпь* і його споріднені відповідники означають ‘світлу частину суток’, у деяких мовах – ‘світлий день” і беруть свій початок від ієв. *din- із *di-/*de- ‘світити’ (там же, 213). Цей же корінь має місце і в інших

індоєвропейських мовах: дінд. *dinam* ‘день’, лат. *nûndinae* ‘базарний день, що проводився кожні дев’ять днів’, лит. *dienà,* лтс. *dìena* ‘день’, дпрус. *deinan* (зн. в.), гот. *sinteins* ‘щоденно’ (Фасмер 1986, т. 1, 498).

Смислове протиставлення для **dina* ‘світла частина суток’ утворюється формою **dim*-/**tim*-, значення якої розповсюджується на темну частину суток. Остання у вигляді рефлексу зустрічається у значенні ‘темрява’ у мовах: стсл. *тьма*, рос. *тьма*, схв. *тама* ‘морок, туман’, слн. *təma, tma,* вл. *cma*, лтс. *tima* ‘темрява’, лит. *tansa* ‘морок’, дінд. *tamas* (с.р.) ‘морок’, ав. *təmah*, дірл. *temel* ‘темрява’, лат. *tenebrae* (множ.) ‘морок’, двн. *dëmar* ‘сутінки’ (Фасмер 1987, т.4, 133-134). Таким чином, *тьма*, позначаючи темну сторону суток, протиставляється їх світлій частині, але у той же час у біблійській і інших легендах зустрічається найменування темного світу як первинного, із якого вийшло світло. У такому вживанні *тьма* відображає вихідний єдиний образ явища, підкреслюється його цілісність.

Розглянуті коренеутворення свідчать, з одного боку, про різноманіття їх рефлексів у індоєвропейських мовах, які характеризуються певними формальними і смисловими відмінностями, а з іншого боку, подібністю позначень у найдревніший час по відношенню до речі і її частини. Сама річ мислилась як двоєдиний об’єкт, а утворене слово могло позначати спочатку не тільки одну із ознак цієї речі, її ‘частину’, а і річ у цілому. Досить наочно таке розуміння представлено в міфах у імен і у функціях, які приписувались богам (див. розд.1). До сказаного раніше необхідно додати зауваження Е.М.Штаєрмана, який пише, що у ранній римській релігії “одне й те ж божество могло мати різну стать: так, наприклад, *Палес* виступала і як бог, і як богиня або як двоє *Палес*” (Штаерман 1987, 6). У подальшому в процесі номінації відбувалося закріплення імені за однією із сторін предмета чи явища і в той же час виникало інше слово, яке позначало протилежну сторону смислового бінара (див.: Таранець 1999). Все вищерозглянуте дає можливість по відношенню до ‘речі’ схематично показати окремі етапи

розвитку сприймання і розуміння первісною людиною навколишньої дійсності, що приводило до зародження різноманітних словесних найменувань, відображаючих у тому числі і кількісні відношення:

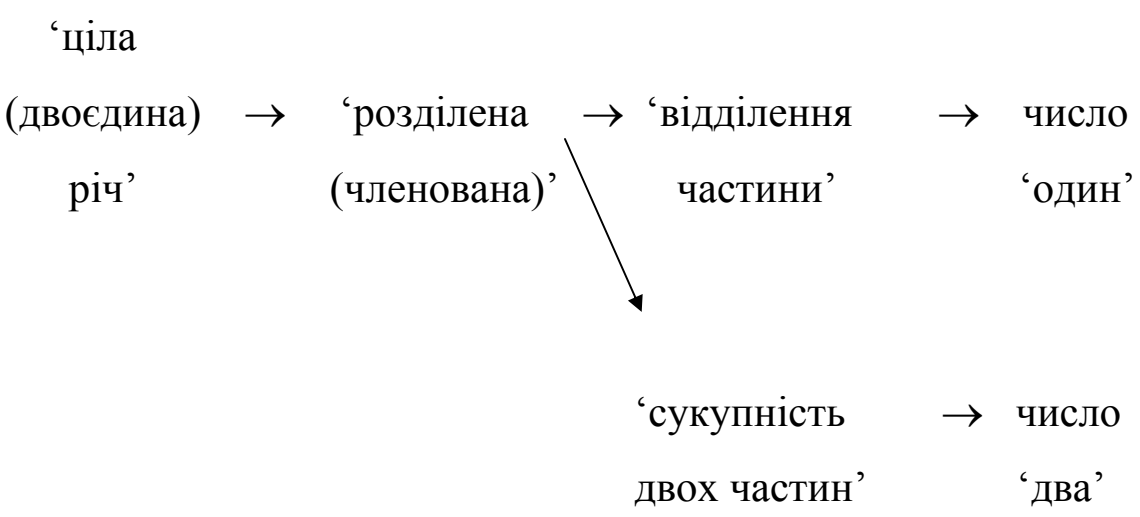

Розділ 3. Шляхи становлення поняття числа і реалізація його у мовах

3.1. Утворення найменувань чисел ‘один’, ‘два’, ‘п’ять’ і ‘десять’ у індоєвропейських мовах

Виникнення поняття числа прямо витікає із того способу уявлення дійсності, яке було притаманне мисленню первісної людини і особливості якого розглянуті вище. На стадії сприйняття речей і явищ у вигляді цілісного і неподільного образу, коли людина не відділяла себе від природи і сприймала предмети у їх тісній сукупності, у цей період не може бути й мови про свідоме примінення яких-небуть кількісних одиниць. Згодом появляється аналіз сприйнятого образу оточуючої дійсності, що призвело до поступового пізнання світу і зародження первинної номінації. Перші імена уже могли використовуватись при лічбі однорідних предметів. Аналіз числа ‘один’ у окремих азіатських мовах, проведений В.І.Шерцлем, показав, що у багатьох із них “просвічується при першому числівникові ще досить яскраво поняття окремої людини” (Шерцль 1870, 22). В окремих випадках число ‘один’ має значення ‘палець’. До такого висновку прийшов В.С.Панфілов, який у зв’язку з цим пише: “Етимологічний аналіз числівників ‘один’ у найрізноманітніших мовах показує,.. що поняття ‘один’ формувалось у нерозривному зв’язку і на основі процесу виділення людини з оточуючої її дійсності, усвідомлення нею власного ‘я’ як чогось уособленого і протиставленого всім іншим предметам зовнішнього світу і решті членів тієї людської спільності, до якої вона належала” (Панфилов 1982, 249). Проте це ще не число ‘один’, а найменування окремих предметів, що використовувались при лічбі. Таких ‘лічильних одиниць’ було багато. Всі вони згідно найменуванням представляли собою цілісність, відприродну ‘бінарність’ речі. Звідси бере свій початок той перший рахунок у народів, який пізніше буде зазначений як лічба ‘двійками’. Проте у розглянутий час не було ‘двійок’ у нашому сьогоднішньому розумінні. Це були одиниці, які відображали цілісність

речей. У зв'язку з 'бінарною' природою древніх найменувань речей і явищ, у тому числі і лічильних предметів, подальший розвиток кількісних відношень тісно пов'язаний з парними предметами. Ці предмети природньо відображали ту ступінь мислення людини, яка була пов'язана з членуванням речі. Тому при зародженні поняття кількості і її реалізації у мовах істотну роль зіграли найменування парних предметів.

У період 'роздвоєння' речі у парних предметах були наглядно представлені рівновеликі частини. У результаті утворилася бінарна опозиція у межах однієї речі. Наявність в оточенні древньої людини великої кількості таких предметів і явищ, як симетрія тіла і багатьох його органів, протиставлення дня і ночі, землі і неба, місяця і сонця і інше, сприяла закріпленню у її свідомості двоїстої опозиції. В обрядах, звичаях, віруваннях і мистецтві верхнього палеоліту широкого розповсюдження набуло протиставлення чоловічого і жіночого започаткування (див.: Иванов 1983, 60; Берндт 1981, 33, 163; Токарев 1986, 44). Це протиставлення знайшло, наприклад, чітке вираження у половому тотемізмі; окрім загальних родових тотемів, кожний рід мав свій власний тотем - тварини чи рослини, - який символізував єдність за ознакою роду і протиставляв представників цих статей один одному. Очевидно, що парні речі наочно представляли собою бінарну опозицію, яка послугувала основою зародження числового поняття. Проте така опозиція - це ще далеко не два: це - роздвоєний предмет, а протилежності у ньому - частини цілого. У доісторичний час індоєвропейської мови, вважає Я.Гонда, люди оперували "двоїстими одиницями", у яких "одиниця" і "половина" виражались одиним і тим же терміном (Gonda 1953, 13, 29). Сліди такої реалізації зустрічаються у сучасних мовах. В ісландській, наприклад, 'половина' виражається за допомогою слова *seli: limak seli* означає "одна із (двох) рук, одна рука" (там же, 29). Грецьке *ὁμο* дуже часто відноситься до двох партнерів або частин (там же, 37). Таке ж розуміння збереглося в угорській мові, у якій, як пише О.Єсперсен, "парні частини і органи тіла позначаються як одне ціле" (Есперсен 1958, 218). "Для позначення одного

ока, однієї руки чи однієї ноги ... вживається слово *fel* ‘половина’: *fel szemmel* ‘одним оком’, буквально ‘половиною очей’...” (там само, 218).

Таким чином, у парних предметах відбувався ‘поділ’ вихідної цілісності, внаслідок чого з часом стала виділятися одна із частин, яка протиставлялася первісному цілісному образу. Але певний час у розвитку мови частина і ціле були ідентичні (див.: Кацнельсон 1941, 1947; Холодович 1946). Зокрема, в японському імені, як відмічає О.О.Холодович, і на сьогодні має місце єдність цілого і частини, а граматичні однина і множина знаходяться на задньому плані (Холодович 1946, 27). “В архаїчній логіці відношення частини до другої частини розглядалось через призму домінуючого відношення частини до цілого” (Кацнельсон 1941, 18). Довгий час найменування частини, “половини”, було одночасно носієм існування всієї речі. Двоїсте протиставлення послугувало прототипом зароджуваної опозиції один/два. Проте, як вище було сказано, ‘один’ і ‘два’ - це ще не числа: ‘два’ - ‘роздвоєний’ предмет, а ‘один’ - його частина, ‘половина’. Або іншими словами, ‘два’ - репрезентатор бінарної опозиції взагалі, а ‘один’ розуміється при цьому як частина цієї опозиції. Історично поняття “розділеної” речі виникло раніше, ніж “виділення”, чи вірніше, “відділення” від неї її складової частини, “половини”. Про це свідчить, наприклад, розвиток значення єгипетського ієрогліфа *Ко*. Цей знак, що “позначав *ко*-двійника, по своїй суті давніший, ніж логічне осмислення *ко* як члена двоїстого протиставлення, в яке входять фараони (і члени інших протилежностей, у які входять *бо* і *ах*), - пише Вяч.Вс.Іванов. - Ієрогліф, що передає жестове позначення зазначеного числа як єдиного цілого, давніший, ніж операція одержання цього числа як члена натурального ряду” (Иванов 1984, 15). Згідно античному мисленню у понятті Хаос також сходилися початок і кінець, тут мала місце свого роду цілісність і єдність протилежностей. Вихідним пунктом у Хаосі, як зазначає О.Ф.Лосєв, є “не діада, а монада, а уже в монаді міститься у згорнутому вигляді все, що потім розгортається у діаді” (Лосев 1990, 569). Тут під “монадою” розуміється цілісність з імпліцитно присутнєю бінарністю, яка є відприродньою. Вона стає для людини реальністю лише у результаті пізнання нею навколишнього світу і відповідного розвитку мислення. На користь первинності

‘двоїстого’ образу речі, що використовувався при лічбі одиничних предметів, свідчить та обставина, що ще в середньовіччя ‘два’, а не ‘одиниця’, розглядалось як ‘перше число’. Вважалось, що число ‘два’ є простим за своїм значенням, хоча і складається із двох “скоординованих одиниць” (Agrippa 1921, 25). Як уже згадувалось, лічба у древніх народів була ‘двійками’ (Gonda 1953, 7); є свідчення того, що ‘два’ з’явилося раніше, ніж ‘один’ (див.: Супрун 1969, 18). Взагалі-то можна допустити, що уявлення про одиницю сформувалося на основі потенційної двійки, як частина цієї двійки. У зв’язку з цим представляється вірним твердження, що “двоїстість” у той древній час означала “одиничність”, а “одиничність” виступала як “двоїстість” (Gonda 1953, 7). Одиничність парної речі чітко реалізована у значенні граматичної двоїни, яка появилася згодом в індоєвропейській прамові. “Згідно Готіо, - пише О.Єсперсен, - форми двоїни скр. *akṣī,* гр. *osse*, лит. *akì,* власне, не означають ні ‘два ока’, ні навіть ‘око і друге око’, а значить ‘око, поскільки воно представлене обома’, таким чином, *mitra* є “*Mitpa*, представлений обома”, тобто *Mitpa* і *Варуна*, бо *Варуна* - двійник *Mitpu*. Те ж зустрічаємо у скр. *áhanī* ‘день і (ніч)’, *pitárāu* ‘батько і (мати)’, *mātárāu* ‘мати і (батько)’, далі також *pitárāu mātárāu* ‘батько і мати’ (обоє у формі двоїни)” (Есперсен 1958, 239-240).

Все попереднє дозволяє допустити, що ‘одиниця’ виникла із уявлення про ‘двійку’, а сама ‘двійка’ обов’язково включає у себе поняття розділених частин речі, у майбутньому - одиниць. Проте на цьому етапі, як було зазначено, ще немає чисел ‘два’ і ‘один’. Поняття числа ‘два’ імпліцитно включає у себе складові - одиниці, а також порядок їх слідування. До того часу, поки у подумках частина, тобто ‘половина’, ‘поділеної’ речі не відокремилась у відносно самостійний член опозиції, не може бути й мови про появу поняття числа ‘два’. Іншими словами, виникнення поняття числа ‘два’ відбувається одночасно із становленням поняття ‘одиниці’. З цього моменту колишня ‘поділена’ річ повинна розглядатися як ‘двоскладова’, в якій у ролі складових виступають дві одиниці. У результаті

відбувається переосмислення поняття ‘розділеної’ речі, що як наслідок привело до чіткої диференціації і протиставлення типу ‘два/один’.

Необхідно відмітити, що виникнення поняття числа ‘два’ не призвело до втрати органічного зв’язку з річчю як з цілим образом. Проте як вихідна і неподільна стала виступати ‘одиниця’. Звідси не випадковим є містичне тлумачення у середньовіччя числа ‘один’. ‘Одиниця’ розглядалась як початок і кінець всіх речей, за її межами нічого немає, при діленні і множенні вона породжує лише саму себе. Це - Єдиний Бог, Єдиний Світ, Єдине Сонце (див.: Agrippa 1921, 20 і далі).

Аналіз числівника ‘два’ у багатьох азіатських і африканських мовах показав, як відмічає В.І.Шерцль, що його назва пов’язана з різними парними предметами, досить часто з назвами частин тіла (Шерцль 1870, 39 і далі). У той же час у більшості мов основою древньої лічби є число ‘п‘ять’, споріднене з найменням руки (там само, 7, 12). У найдавнішій мові, вважає М.Я.Марр, підрахунки велись з допомогою “руки-долоні” і “руки-п’ятерні”. “Один і той же образ ‘руки-долоні’ служив для вираження і ‘одиниці’ і ‘двійки’. Один і той же образ ‘руки-п’ятерні’ служив для вираження і ‘п’яти’ і ‘десяти’” (Марр 1927, 44). Ймовірно допустити, що рука зіграла досить істотну роль у час становлення поняття числа і зародження його перших найменувань. У зв’язку з цим Ю.С.Степанов також відмічає, що “серед матеріальних мір лічби особливе місце займає назва універсальної міри - руки” (Степанов 1989, № 4, 58). “Роль, яку відіграє рука при лічбі, - пише В.З.Панфілов, - відмічається майже всіма дослідниками ‘первісних народів’” (Панфилов 1982, 242).

З висловлених позицій розглянемо найменування первісних кількісних одиниць у індоєвропейських мовах.

Аналіз вищезазначених індоєвропейських слів, що виражають значення ‘частина, сторона; заперечення єдності’, дозволяє назвати серед споріднених найдавніші рефлекси *$*k^{w}ana/*k^{w}ina$, *tina/*dina (із *k∧n∧, *t∧n∧),* пов’язані з найменуванням руки. Зазначені коренескладання тісно стикаються зі значенням, закладеним у числі ‘один’. Виходячи із спостережень, Ю.С.Степанов визначає для

числа ‘один’ такі смисли: “(а) ‘Один’ - ім’я руки, ‘моя рука’ або ‘я сам’,.. (б) ‘Один’ - слова зі значенням ‘половина’, тобто ‘дещо, прикладене до моєї руки як друга половина цілого’,.. (в) ‘Один’ - слова зі значенням ‘залишений одиноким, без половини, без другого’,..(г) ‘Один’ - слова зі значенням ‘он той, навпроти мене’” (Степанов 1989, № 4, 59). Спільність значень у найменнях ‘частина, сторона; одна із рук’ і ‘один’ дозволяє допустити єдині витоки їх походження.

Вживання **tina/*dina* ‘частина; одна із рук’ у вираженні кількісного значення представлено в його рефлексі у др. *тинъ* ‘нарізка, зарубка’ (Фасмер 1987, 59), той же корінь має місце у словах стсл. *тьнѫ, тѧти* ‘різати’. М.Фасмер подає інше значення рос. *тин* - ‘карбованець’, яке, без сумніву, пов’язане зі значенням ‘один’. Цей корінь і в тому ж кількісному значенні представлений у рос. *полтина*, *полтинник*; др. *польтина*, етимологія котрих розглянута вище. У загальному вигляді *польтина* має буквальне значення ‘сторона одиниці’, тобто ‘половина одиниці’. Як відмічалось вище, у різних мовах слово ‘половина’ включає у себе як сему також значення ‘сторона, бік’ по відношенню до ‘одиниці’, яка у давній час розглядалась як далі неподільна. Необхідно зазначити, що рос. *половина*, мабуть, також може вважатися як складена із *пол*- і -*вина*, які вийшли із др. *полъ* ‘сторона’ і іє. *k^wina* ‘одиниця’. Гаданий у даному випадку перехід іє. *k^w > сл. **w* може визвати у читача сумнів, поскільки вважається прийнятим відображення лабіовелярного *k^w у слов’янських мовах у вигляді *k, c, c* (див.: Семереньи 1980, 76). Проте є нерідкі випадки, коли у слов’янських мовах у зазначеній позиції має місце **w* (із *k^w). Наприклад: псл. **vornъ* ‘крук, ворон’ (пор.: стсл. *вранъ*, рос., укр. *ворон*, ч. *vran*, нл. *wron*), а також: лит. *var̃nas* ‘ворон’, пруськ. *warnis*, тох. В *wrauna*, які виводяться із іє. **u̯er*- (Етимол. сл. укр. м. 1982, т.1, 427). До цього кореня з тим же значенням слід віднести і германські форми: двн. *hraban*, ісл. *hrafn*, дсакс. *hrœfn*, *hrefn* і інші із герм. **hrāƀnoz* (Skeat 1983, 501) (герм. **h* < іє. **k*). Таким чином, початковий індоєвропейський приголосний має у різних мовах рефлекси у вигляді **k*- або **w*, що дозволяє логічно допустити появу

їх із єдиного лабіовелярного *k^w. У цілому реконструюється ie. *k^w*ara*- ‘ворон’, що має, безсумнівно, звуконаслідувальну природу (див.: Таранець 1996).

Повертаючись до слова *половина*, кінцеве *-вина* споріднене з *k^w*ina* не тільки за формою, але і за значенням: у слові *половина* міститься смисл ‘сторона одиниці’, де ‘одиниця’ виступає як неподільна.

У слов’янських мовах зустрічаємо форму *-тинъ* у значенні ‘частина, одиниця’ у таких утвореннях: рос. *десятина*, укр. *третина*, болг. *петина*, схв. *стотина* ‘сто’, болг., м. *стотина* (Лукинова 1986, 111-115). Проте в індоєвропейських мовах форма **tina* як одиниця лічби не знайшла свого поширення. Наявність синонімічних у позначенні руки коренів привела у ході розвитку індоєвропейської прамови до використання в окремих її діалектах інших форм у значенні ‘частина, одиниця’. У зв’язку зі сказаним розглянемо індоєвропейський корінь *k^w*ana*/*k^w*ina*, що вживається у кількісному значенні.

У германських мовах у значенні ‘один’ використовуються такі слова: гот. *ains*, дсакс. *an*, *one*, дшв., дат. *en*, ісл. *einn*, дфриз. *an, en*, нім. *ein*, англ. *one*, які вийшли із прагерманської форми **ainoz* (Vries 1962, 97; Skeat 1983, 411). Тут же У.Скіт наводить форму *wons*, яка зустрілася в англійських текстах. Як синонімічні для англ. *one* у словнику приводяться значення ‘єдиний, одинокий; неподільний’. У древніх німецьких пам’ятках число ‘один’ реалізується у таких формах: *ein, ehin, en, hein*, *ęn, aen* (Schutzeichel 1981, 39). Мабуть, дуже рано початкове *h* не вимовлялось у поданих словах, про це свідчить перестановка при написанні, засвідчена у формах *hein*, *ehin,* які в своєму розвитку дали *ein.* Безсумнівно, більш давнім є варіант з початковим приголосним *h*. Згідно прийнятому в роботі положенню (див. також: Иллич-Свитыч 1971, 1976) у найдавніший час існування мови початковий голосний був прикритий приголосним. Серед деяких слідів древнього приголосного у вищезазначених словах у початковій позиції зустрічаються *h* і *w*, які закономірно вийшли із єдиного приголосного герм. *h^w*- (із ie. *k^w*-). У результаті германське позначення ‘один’ **ainoz* може бути представлене у більш давній формі *h^w*aino*-, яка витворилася із ie.*k^w*ana*-. Лабіовелярний характер початкового приголосного у прамові підтверджується

наявністю в окремих індоєвропейських мовах губного голосного [u] або білабіального [w] у початковій позиції, наприклад: лат. *unus* ‘один’, лит. *vienas*, лтс. *viens*, дірл. *oen*, у сучасних романських мовах: фр. *un*, ісп. *un(o),* порт. *um*, рум. *un*, молд. *un*, іт. *uno* (Vries1962, 97; Kluge 1957, 157; Ditz 1927, 413). Губний голосний [u] міг появитися “тільки після лабіальних”, як “рефлекс лабіального елементу індоєвропейського лабіовелярного звуку” (Семереньи 1980, 79-80). Таким чином, можна допустити розвиток: ієв. **k^{w}ana- > *oino* ‘один’, де **k^{w}ana* має також значення ‘*рука/ру́ки*’, ‘частина, сторона’. Очевидно, що **k^{w}ana* поступово закріпилося за однією із сторін речі - кількісною, позначаючи її ‘половину, частину’, що привело потім до втрати денотативної співвіднесеності. Зміна первинного значення **k^{w}ana* спричинила порушення фонетичного наповнення форми, що у результаті і знайшло відображення у мовах, як, наприклад: 1) втрата початкового приголосного і перехід лабіальної ознаки на наступний голосний, 2) спрощення всієї форми і зміна її до вигляду: ієв. **kai-* ‘одинокий’ або **-in* (у слов’янських мовах). Останнє свідчить про те, що рефлекси **k^{w}a-* і **na-* стали самостійно виражати значення ‘один’, вживатися як ‘одиниця лічби’, а у випадку десемантизації - виступати у вигляді граматичних формантів. До них слід віднести суфікси **-k^{w}o-, *-no-* зі значенням одиничності в індоєвропейських мовах (див.: Вступ до пор.-іст. мовозн. 1966, 157 і далі; Одри 1988, 78), *-hun* як заперечення у германських (Малина 1998), а також як вторинні зі значенням демінутивності (Пєскова, Таранець 1997).

Етимологічно спорідненими вищерозглянутим є також наступні слова, що виражають поняття ‘один’: ав. *aєva-*, дперс. *aiva-*, гр. *οἶος,* які виводяться, як правило, із ієв.**oi̯u̯o-s* (Brugmann, Delbruck 1909, 67; DEE 1985, 627). У наведених прикладах кінцеве у корені **u̯o* є рефлексом **k^{w}a-* і виступає у тій же функції, що і **-na* у **k^{w}ana* ‘один’. Аналогічний висновок можна зробити відносно ролі **-k^{w}a* у словах: дінд. *aika > êka*, мова пінджабі *ikk*, вірм. *mek*, які мають значення ‘один’. Очевидно, що в усіх вищерозглянутих словах форми **-k^{w}a* і **-na* є синонімічними

за своїм вживанням і виступають як одиниці лічби. У той же час ці форми можуть бути носіями основного лексичного значення ‘один’ (пор.: іє. **kai-*, алб. *nέ*).

Деяку формальну відмінность від розглянутих індоєвропейських форм представляє позначення числа ‘один’ у слов’янських мовах. Наприклад: стсл. *ѥдинъ, ѥдина*, *ѥдино*, др. *одинъ*, *одина*, рос. *один*, укр. *один*, болг. *еди́н*, схв. *jеdan*, слн. *еden*, ч., слц., п. *jeden*, вл. *jedyn*, нл. *jana*, *jaden*, які виводяться із сл. **edinъ*, **edina* (Фасмер 1987, т. 3, 122). У словниках наводяться досить суперечливі тлумачення етимології цього числівника. Найбільш поширеною у наш час є думка, згідно якій **edinъ* представляє собою утворення, яке складається із **ed-* і **-inъ*. Як правило, їх співвідносять із словами рос. *едва* і др. *инорогъ*, *инокъ*. Проте ці слова пройшли довгий шлях свого розвитку, перш ніж вони предстали у такій формі. Нам уявляється, що у реконструйованій формі **edinъ* мають місце інші структурні одиниці.

Згідно нашому підходу в глибоку давнину морфологічні і силабемні одиниці співпадали у своїй часовій реалізації. У зв’язку з цим у розглядуваній формі **edinъ* виділяємо склади **e-di-nъ*, які, ймовірно, відображали три морфеми. Початкове **e-* мало у дійсності дифтонгоїдний характер, поскільки початок цього звуку, як відмічає А.Мейе, “має характер ледве помітного короткого *j*” (Мейе 1951, 33), і форма виникла із іє. **ie* > *i̯e*. У подібній формі зустрічається слово у середньоверхньонімецькій мові *ie* у значенні ‘в усі часи’, ‘завжди’, а також його реалізація у композитах *ieman* ‘якась людина’, *iemer*, *immer* ‘завжди’, *ienoch* ‘все ще’, *iewеder* ‘кожен’, *iezuo* ‘саме зараз’ і ін. (Lexer 1974, 97). Розглянуте *ie* бере свій початок із більш давньої форми двн. *(h)io* ‘коли-небуть’, ‘(один) раз’, ‘одного разу’, ‘завжди’ (Schutzeichel 1981, 91). Пор. у тому ж значенні: гот. *aiws*, дангл. *a*, дісл. *ǣ*, нім. *je* (див.: Duden 1963, 295). Факультативне *h* у слові *(h)io* є більш давнім, ніж *ie* в інших споріднених словах, і виходить із іє.**k-*. Цікаво відмітити, що у німецькій мові на початку розглянутого слова розвинувся йотований приголосний (нім. *je*) аналогічно до деяких слов’янських мов (див. вище **edinъ*). Можливой розвиток іє. **e* > *ja* відзначає О.М.Трубачов при розгляді сл. *jazъ*, лат. *ego* (Трубачев 1959, 24). С.В.Воронін виводить гот. *aiws* із іє.**heiu* (Воронин 1981

24). Вищезазначене дозволяє допустити, що форми **e-* (і відображення її іноді у вигляді губного у слов'янських мовах, що свідчить про вплив попереднього *w*) і *(h)io*, *je* є рефлексами ie.**k^wi-*, одним із значень якого була 'рука'.

Наступні частини слов. **edinъ*, тобто *-di-nъ,* можна співвіднести з ie.**tina* зі значенням 'зарубка; долоня; частина' (див. вище). Отже, сл.**edinъ* є рефлексом ie.**k^witina* зі значенням 'рука-одна'. Тут одиницею лічби виступає **-tina* по аналогії до вищерозглянутого **-na*. Серед синонімічних необхідно також назвати форму ie.**k^watina*, у якій **k^wa-* представлено у слов'янських мовах у вигляді ***z***. Наприклад: укр. *жоден* 'ні один, ніякий', бр. *жадны* 'кожен, ні один', п. *żaden* 'ні один', слц. *žiaden, žiadny*, вл. *žadyn*, етимологія яких у словниках непереконлива (Етимол. сл. укр. м. 1985, т. 2, 204). Тут **k^watina* має смисл 'частина; заперечення єдності'. Подібне значення має і синонімічна форма ie.**k^wina* (пор.: дінд. *vina* 'без, крім; мимо' (Кочергина 1987, 592). Слов'янський матеріал дозволяє допустити паралельне існування у праслов'янській мові рефлексів обох синонімічних коренів **k^watina* і **k^wina*. Досить переконливо про це свідчать форми полабських числівників. Як зазначає А.Є.Супрун, число 1 представлене у різних пам'ятках такими формами: (чол. р.) *jadán, Gadân*, *Gadaan, jaddan*, (с. р.) *Ganní, Ganni, Janeù, Janeu*, (жін. р.) *janə.* Серединне *-d-* відсутнє у формах середнього і жіночого роду. Крім полабської, ця риса має місце для числа 1 також у словенській мові та деяких говорах інших слов'янських мов (Супрун 1962, 9). Таким чином, серединне *-d-* характеризувало імена чоловічого роду.

У зв'язку з вищезазначеним представляє інтерес розгляд найменування головного божества германців *Одіна*, у якому ймовірно знаходиться кількісна ознака. В окремих мовах зустрічаються такі його форми: діcл. *Oðinn*, дшв. *Oþin*, *Oþen, Oþun,* днорв. *Oðon,* дсакс. *W○den*, двн. *Wuotan*, які утворюють герм. *wodinaz (Vries 1962, 416). Іменем *Одіна* германці назвали один із днів тижня - англ. *Wednesday* 'середа', у німецьких діалектах зустрічаються у тому ж значенні такі форми: *gudensdag, jodestag, godestag, gonsdach* (Tacitus 1935, 71). "Зміни *G* і

W, - пише Е.Ферле, - зустрічаються часто і в інших назвах, які відносяться до культу Водана, наприклад, *Godesberg*" (див. пояснення до тексту: Tacitus 1935, 71), а також *Godensholt* (Andresen 1919, 193). Факти свідчать, що на початку імені *Одін* мають місце різні приголосні *w, g, j* або губний голосний [o] (неприкритий). Очевидно, що всі ці артикуляційні ознаки можуть бути представлені в одному приголосному, який мав місце в індоєвропейській прамові, це - $*g^{w}h$-. Розвиток цього лабіовелярного дав у германських мовах такі рефлекси: *b, g, gw, w* (Семереньи 1980, 76); серединне герм. *-*đ*- у слові **wođinaz* відповідає ієв.*-*dh*- (згідно закону Грімма). Отже, спільногерманська форма **wođinaz* вийшла із ієв. $*g^{w}hadhina$ або із одного більш давнього варіанту: $*g^{w}adina/*k^{w}adina/*k^{w}atina$. Наявність у германського теоніма серединного -*d*- у формах, споріднених зі слов'янським іменем 'один' чоловічого роду, свідчить про існування цього кореня у період слов'яно-германської мовної спільності (див.: Таранець 1997). Цікаво зазначити, що в обох групах мов початковий приголосний мав одні і ті ж рефлекси [g] і [j], що представляють собою розвиток більш давнього ієв.$*g^{w}$-. Поскільки у цей час [w] і [j] були напівголосними, то досить ймовірно допустити перехід $w \rightarrow j$, який засвідчено і у багатьох інших випадках.

У науковій літературі існують різні точки зору відносно смислового наповнення імені *Одін*. Зокрема, вважається, що це ім'я вказує на "збудження і поетичне натхнення, на шаманський екстаз" (Мифы народов мира 1980, т. 1, 241). Допускається, що *Одін* у генезисі - "хтонічний демон", лише пізніше він - "перший і головний *ас*" серед богів, які протиставляються *ванам* (там само, 241, 119). У цілому значення слова є спірним (Vries 1962, 416). Відмінну від відомих точок зору можна висловити, якщо виходити із більш древньої форми $*k^{w}adina$, у якій виділяються дві смислові частини: $*k^{w}a$-, яка сягає значення 'Всесвіт', і *-*dina* - 'світлий; частина Всесвіту' (значення цих коренів див. вище), що у цілому дає смисл 'бог-світлий', 'бог неба', 'єдиний (на небі)'. Ці значення узгоджуються з функціональним проявленням *Одіна*. В одній із пісень "Старших Едд", де представлені найдавніші події із життя германців, говориться, що *Одін* одного

разу, подивившись у воду, побачив своє відображення і загубив око, став ‘одноokим’; тут він протиставляється у своїй суті ‘двійнику’, представленому в його ж іншому імені *Tweddi*. У той же час має місце контраст типу герм. **guđa-* і герм. **wođinaz*, у яких (згідно нашому аналізу) у першому відображене значення ‘двоєдиний, дволикий бог’, у другому - ‘єдиний, одноликий’. Такі перетворення ‘двоєдиниго бога’ в ‘єдиного’ для всього Всесвіту відомі нам із міфології різних народів (див. розд. 1).

На закінчення необхідно навести ще одну древню індоєвропейську форму, яка разом з **k^{w}ana/*k^{w}ina* утворює протиставлення у межах єдиного смислового образу ‘цілої’ речі. Це другий член опозиції, який має вигляд ієв. **k^{w}ara/*k^{w}era* і представлений у нижчезазначених смислових відношеннях.

У індоєвропейських мовах мають місце споріднені слова типу: дінд.**g^{u}̯nā* ‘жінка-богиня’, вірм. *kin* (**g^{u}̯ena*) ‘дружина’, гот. *qino*, дпруськ. *genna*, сл. *жена*, тох. А *śam*, тох. В *śana*, які сходяться в ієв. **g^{u}na-* ‘жінка, дружина’ (Pokorny 1949, 47), і, з іншого боку, слова, що позначають чоловіка: гот. *wair* ‘чоловік дружини’, діспл. *verr*, двн. *(h)wer* ‘чоловік’, дангл. *wer*, лат. *vir*, ірл. *fer*, лит. *vyras*, дінд. *vira* ‘герой’ (Силин 1992, 33), які представляють в ієв. **ŭ̯ro-s* ‘чоловік; герой’ (Маковский 1988, 173). Очевидно, що останній корінь з початковим лабіальним розвинувся із більш давнього ієв. **k^{w}iro-*. Таким чином, протиставлені форми ієв. **k^{w}ina*/**k^{w}iro* реалізують значення ‘жінка/чоловік’, які виходять із єдиного смислового образу ‘людина’, представленого у корені **k^{w}i-* (із **k^{w}a-*).

У окремих індоєвропейських мовах має місце протиставлення інших значень у формах, одержаних у результаті розщеплення голосного *i/e* у розглянутому вище корені. У німецькій мові вживається протиставлення вигляду: двн. *hina*/*hera*, нім. *hin*/*her* зі значенням ‘туди/сюди’, ‘там/тут’ (Duden 1963, 261, 266), у загальному вигляді *hina* означає направлення по відношенню *від* мовця, а *hera* - по відношенню *до* говорящого. Подібне протиставлення має місце у вірменських словах *erkin* ‘небо’ і *erkir* ‘земля’ (Pokorny 1949, 332).

Вищезазначені факти свідчать про смислову антонімічність складових **-na* і **-ra* у розглянутих коренях, які не можуть бути зведені до єдиної фонетичної

форми. Проте синкретизм їх значень прослідкується в індоєвропейських словах, які відображають у загальному відношення ‘ціле/частина’. Єдиний образ речі знайшов реалізацію своїх протиставлених частин у вигляді різних формальних одиниць як **na* і **ra*. Допускається, що до цього часу відноситься зародження граматичного чергування *r/n* у одних і тих же коренях у індоєвропейських мовах. “Іменний тип на *r/n*, - пише Е.Бенвеніст, - прийнято вважати найбільш архаїчним, залишком древньої індоєвропейської флексії, це пережиток усуненої системи”, проблема якої залишається невирішеною (пор. ав. *ayar-* і *ayan* ‘день’) (Бенвенист 1955, 27). Генетична спорідненість приголосних *r/l* свідчить також про аналогічне чергування у флексії *-l/-n* (там же, 68). Вживання **ra/*na* у значенні ‘частина’ привела до реалізації **ra* у кількісних одиницях аналогічно **na*. Про це свідчать індоєвропейські корені **rē-*, **rə-* зі значенням ‘рахувати, вираховувати’ (Pokorny 1949, 853), **ker* ‘бити’, ‘різати’ (Маковский 1988, 38), **gerbh-* ‘дряпати’ (Duden 1963, 321). Останній корінь знайшов відображення у мовах у вигляді: двн. *kerben* ‘робити засічки’, гол. *kerven*, англ. *carve*, нім. *Kerbe* ‘зарубка’; гр. *graphein* ‘дряпати, писати’, а також: рос. *зарубка*, *рубить*, *рубль*, укр. *карбувати*, *карбованець*. Цей же корінь у вигляді *G-R* має поширення за межами індоєвропейської мовної спільноти і реалізується у бореальних мовах зі значеннями ‘робити пам’ятні замітки’, ‘відмічаючи надрізати’, ‘видряпувати риски і різи’ і ін. (Андреев 1986, 45-46). Очевидно, що корінь **k^{w}er-*, виражаючи кількісні відношення у вигляді ‘частина’, поступово став вживатися синонімічно разом з **k^{w}ana* у значенні ‘одиниця’, у тім же значенні реалізуються і його складові **k^{w}a-* і **ra*. Останній має місце у композитах: дінд. *katara* ‘котрий із двох’, гр. *προτερος* ‘перший із двох’, ав. *fratara* (Мейе 1933, 409), де **-tara* має значення ‘два’, в якому *-ra* - ‘одиниця лічби’. Мабуть, до розглянутого кореня можна віднести початкове *pa-* в укр., рос. *раз* ‘один’.

Цікаве словесне утворення представляє вірм. *krkin* ‘двоїстий, подвоєний’ (Pokorny 1949, 231), у якому можна виділити складові *kr-kin*, що співвідносяться з **k^{w}er-* і **k^{w}in*, обидва у значенні ‘одиниця’. Одне із імен *Одіна - Herjann* (Vries 1962, 416) дуже нагадує за своєю формою подібне коренескладання **k^{w}er-*k^{w}an*

‘двоїстий’. Вважається, що ім’я *Herjann* відноситься до збірних іменників (там же, 416). Пор. також єгипетське ім’я бога сонця *Ḥr* і в зв’язку з цим ‘око Хора’.

Графічне зображення ‘одиниці’ у вигляді прямої риски (див. розд.1) дозволяє уявити реалізацію двоїстого образу речі, що позначає її цілісність, у вигляді двох схрещених рисок. Звідси бере свій початок поняття ‘хрест’ (і його ім’я), яке символізує вічність і Всесвіт. Наступне відділення чотирьох частин у схрещених рисках стало наочним втіленням зароджених чисел ‘три’ і ‘чотири’, які у древній графіці були представлені у вигляді суми окремих рисок. Починаючи з ‘п’яти’, позначення отримали якісно інші зображення, що вже виходило за межі сприйняття первісною людиною навколишнього світу як ‘чотирьохєдиного’ образу. Проте ще довгий час схрещені риски позначали сукупність двох одиниць, відображаючи тим самим цілісність речі і її бінарну структуру. У цьому відношенні Є.М.Чорноіваненко досить наочно показав єдність частин цілого і синкретичність мислення людини на матеріалі пам’яток Середньовіччя. До цього часу в уявленні людини чітко зберігаються розуміння єдності двох світів – земного і небесного, синкретичність елементів простору, симультанність у зображенні часових відношень на картинах і в древньоруській літературі. Проте “пройде час, людина, ставши індивідуальністю, відокремиться від світу, що також стане іншим” (Черноиваненко 1997, 149; див. також: Гуревич 1984).

Індоєвропейські мови характеризуються одноманітністю форм при вираженні числа ‘два’, які узагальнюються у вигляді **dwo*- або **duwo* (див.: Skeat 1983, 676, 601; Duden 1963, 787). У них можна виділити як складові дві фонетичні одиниці **du*- і *-*wo*, які представляли у протомові окремі смислові вирази. Початкове **du*- має у собі закритий голосний і тому виступає спорідненим кореню **di* зі значенням ‘об’єднувати’ (див. розд.2). Другу частину з лабіальним приголосним *-*wo* можна вивести із більш древнього **k*^{w}*a*, який був розглянутий вище у словах **k*^{w}*ana* і **k*^{w}*era* зі значенням ‘частина; одиниця’. Таким чином, **duwo* (із **duk*^{w}*a*/**dik*^{w}*a*) має первинне значення ‘об’єднувати частини, сукупність (двох) частин’, із якого розвинулось поняття числа ‘два’. Із ряду мовних фактів можна привести такі форми: у германських мовах - гот. *twai*, *two**s**, двн. *zwei*,

zwēnē, zwo, дсакс. *twegen*, *twa, tu*, англ. *two*, *twain*, ісл. *tveir*, у яких чітко виділяється початкове **tw*-; у слов'янських мовах - стсл. *дъва*, *дъвѣ,* болг. *два*, *две*, др. *дъва*, *дъвѣ* укр. *два*, *дві,* слн. *dvâ,dvê*, вл. *dwaj*, нл. *dwa*, *dwe,* які сходяться у сл. **d(ъ)va, *d(u)ve* (DEE 1985, 952; Фасмер 1986, т. 1, 486). У інших індоєвропейських мовах представлені споріднені форми, але у дуже редукованому вигляді. Наприклад: лат. *duo*, гр. *dýo*, алб. *dii*, дірл. *da(u)*, лит. *du*, тох. *wu* (Kluge 1957, 897). У функції одиниці лічби виступають різні рефлекси кореня $*k^wa$. Цю ж одиницю зустрічаємо і у вірм. *erku* 'два', щоправда, з відмінною початковою силабемою. Вважається, що у вірменській мові ініціальне [h] було фонетично слабким і історично часто зникало (Туманян 1978, 54; Solta 1963), тому його можна припустити на початку слова *erku* (< **herku* < іє. **kere*-k^{w}a). Вище зазначалось, що в окремих мовах мав місце розвиток $*k^w > j$. Очевидно, що вірменське *erku* 'два' семантично і за формою було пов'язане з вірм. *jeṙn* 'рука' (одн.) і *jeṙkʼ* 'руки' (мн.). Отже, *erku* 'два' і *jeṙkʼ* 'руки' етимологічно споріднені.

Все вищезазначене дозволяє зробити висновок про використання індоєвропейцями руки при первинній і найпростішій лічбі, при чому "ручна лічба" була більш рання, ніж "пальцева". Дві руки репрезентували у прамові позначення чисел 'один' і 'два', у складі яких представлений перш за все корінь $*k^wa$ 'рука/рýки '.

Наявність протиставлення найпростіших чисел призвела до зародження в індоєвропейській прамові граматичного числа, яке виражало одиничність/двоїстість (множину). Двоїна характерна для багатьох древніх мов, у тому числі і індоєвропейської. Зародження цієї граматичної категорії проходило аналогічно появі чисел 'один/два'. У цьому відношенні прав був М.Я.Марр, який писав: "Однини раніше не було: і множина витворилась із єдиного з одниною числового оформлення, але раніше все-таки - множинність і потім одиничність, як її частина, як її протилежність" (Марр 1931, 19).

Поява простих чисел 1, 2 і перш за все одиниці лічби привела до виникнення у свідомості людини лічильних сукупностей типу '5', '10' на відміну

від існуючої раніше розпливчатої уяви про множину предметів і тому не усвідомлену на початковому етапі древньою людиною. Подальший аналіз покаже, що найменння сукупностей у п’ять і десять одиниць є дуже давніми. Про це свідчить використання у їх позначеннях кореня ‘руки’, до ілюстрації яких ми зараз переходимо.

В індоєвропейському мовознавстві прийнято вважати, що словесне позначення числа ‘5’ вийшло із єдиного архітипу, який має вигляд **penqe*. Проте в окремих мовних гілках проявлення цього кореня має досить відмінний від вихідного вигляд, що пояснюється, як правило, асимілятивним впливом звукових складових вказаного числівника. Проаналізуємо словесне позначення числа ‘5’, що має місце у давніх і сучасних індоєвропейських мовах.

Особливу групу утворюють романські мови, словесне вираження у яких числа ‘5’ може бути приведене у латинській формі *quīnque.* Наприклад: іт. *cinque*, ісп. *cinco*, порт. *cinei*, пров. *cinc*, фр. *cinq*, вал. *cinoi* (Ditz 1927, 413). Вживання числа ‘п’ять’ у похідних і складних утвореннях у латинській мові, як, наприклад, у словах: *quīn-decim* ‘п’ятнадцять’, *quīngenti* ‘п’ятьсот’, *quīni* ‘по п’ять’, *quīnārius* ‘п’ятірний, містить у собі п’ять одиниць’, *quīntus* ‘п’ятий’ (Дворецкий 1986, 645-646), дозволяє виділити із форми *quīnque* початкову смислову частину *quīn-*. Дякуючи наголосу початковий склад характеризується також фонетичним виділенням. Аналіз дозволяє розглядати зазначений мовленнєвий відрізок слова як найбільш суттєвий у семантичному відношенні, що має у собі основну сему кількості ‘п’ять’. Близькими до зазначених вище форм є також слова: вірм. *hing*, дірл. *coic* з тим же значенням ‘п’ять’. Розглянуті позначення можна звести до єдиної праформи *k^winkwe, яка представляє собою один із варіантів словесного вираження числа ‘п’ять’ в індоєвропейській прамові. Більш древній стан цієї праформи утворює *k^winak^wa, яка складається із *k^wina- ‘рука’ і одиниці лічби *-k^wa ‘один’, що у результаті утворює смисл ‘рука-одна’ і позначає у цьому випадку сукупність у п’ять одиниць.

Існує ще одна група індоєвропейських мов, у яких у вираженні числа ‘п’ять’ використовується одиниця лічби *-k^wa. До них відносяться такі мови: лит. *penki*,

лтс. *piecі*, дінд. *pañca*, ав. *pañca* (Фасмер 1987, т. 3, 426). Серед споріднених дослідники називають також ізоглоси: алб. *pese,* тох. А *pañ*, В *pis* зі значенням ‘п’ять’. Розглянуті форми числа ‘5’ представляють собою ієв. **penqe*, яке складається із двох частин: **pen-* і **-qe*. Один із рефлексів кореня **pen-* (із *pana) бачиться нам у дінд. *pāṇi* ‘рука’, ‘долоня’ (Кочергина 1987, 387), а також у слов’янських словах: рос. *пясть* ‘кисть руки’, др. *пясть* ‘кисть руки, кулак’, срб.-цсл. *пѧсть*, болг. *пес(т)ни́к*, *пестни́ца* ‘кулак’, схв. *пѐст*, слн. *pȇst*, ‘кулак, долоня, жменя’, вл. *pjasc,* п. *piesô* ‘кулак’, ч. *pest*, які виводяться із псл. **pest*. Аналогічні реалізації мають місце у двн. *fūst* ‘кулак’, англ.сакс. *fyst* (із **funhsti-*) (Фасмер 1987, т. 3, 423-424). В усіх випадках **pen-* поєднане зі смислом ‘рука’. У розглянутому коренетворенні **penqe* кінцеве **-qe* є одиницею лічби і означає ‘один’. У загальному вигляді ця протоформа має у собі смисл ‘рука-одна’. Очевидно, що вживання у мовленні **k^wina*, **pana* ‘рука’ при позначенні числа ‘5’ передбачає ‘сукупність у п’ять одиниць’ і, значить, лічба у даному випадку велась по пальцях. Слід зазначити, що у багатьох мовах слово ‘рука’ має також значення 5 (див.: Schumacher 1992, 387). Окрім зазначеного, можна також допустити, що **p-* виникло із **k^w-* в результаті підстановки, тобто дії субстрату.

Функціональна спорідненість руки як одиниці лічби і пальців руки, що використовувались при лічбі, привела до переносу позначення ‘руки’ на найменння пальців. Про це свідчать позначення пальців у окремих індоєвропейських мовах, у структуру яких входить **pana* ‘рука’, зокрема у германських словах: гот. *figgrs*, двн. *finger*, нім. *Finger*, англ. *finger*, шв. *fingr* (Duden 1963, 168) з початковим *fin-*, яке вийшло із ієв. **pin-*(< **pana*) (згідно закону Грімма ієв. **p* > герм. **f*). Автори словника “Дуден” пишуть, що герм. **finger* позначало спочатку “сукупність пальців на одній руці”, а потім “окремі пальці“ (там само, 168). Синонімічним за значенням і за формою виступає псл. **palъ* ‘палець’. Розглянутий корінь має місце у слов’ян і германців також при позначенні числа ‘п’ять’.

У слов'янських мовах число 'п'ять' має такі реалізації: рос. *пять*, укр. *п'ять*, бр. *пяць*, др. *пять*, стсл. *пѧть*, болг. *пет*, м. *пент*, схв. *nêm*, слн. *pet*, ч. *pet,* слц. *pať,* п. *piec,* вл. *pjec,* нл. *pes,* полаб. pat (Фасмер 1987, т.3, 426). Всі слова сходяться до праслов'янського **pętь*.

Матеріал слов'янських мов свідчить про відносну самостійність початкової одиниці **pe-,* яку можна співвіднести зі значенням 'п'ять'. Про це свідчать слова: стсл. *пѧтькъ,* др. *пятъкъ* 'п'ятниця', у яких чітко виділяються дві складові смислові одиниці: *пѧ-* зі значенням 'п'ять' і *-тькъ* 'сутки' (див. вище). Аналогічним чином можна розділити на дві смислові частини слово др. *пѧтина*, що позначає 'п'яту частину' (Фасмер 1987, т.3, 425). У результаті слов'янський матеріал дозволяє виділити у формі **pętь* основний корінь **pę-,* який співвідноситься зі значенням 'п'ять', і елемент **-tь*, на місці якого в індоєвропейських мовах знаходяться різні еквіваленти, що беруть свій початок із **-$k^w a$* 'один'. Вважається, що слов'янське **-tь* етимологічно споріднене подібному суфіксу порядкових числівників. З іншого боку, спорідненим до слов'янської форми виступає грецьке позначення числа 'п'ять' *πέντε* (Benseler 1985, 616). Проте грецьке *-τε*, як правило, виводять із ієв. **-$k^w e$* (див.: Семереньи 1980, 77), поскільки індоєвропейський лабіовелярний приголосний дав у грецькій мові різні рефлекси, у тому числі *π, τ, κ* (там само, 76). Вище аналіз інших індоєвропейських форм показав використання **-$k^w a$* як 'одиниці лічби' у найменнях 'п'ять'. Ця типологічна риса, безсумнівно, була характерна для всіх діалектів прамови, і тому досить ймовірно, що слов'янська форма, як і грецька, вийшла із ієв. **penk$^w a$* зі значенням 'рука-одна', позначаючи тим самим сукупність у п'ять одиниць.

У германських мовах число 'п'ять' має такі словесні реалізації: гот. *fimf*, двн. *funf*, *finf*, нім. *funf*, дсакс. *fīf*, ісл. *fimm*, *far*, шв., дат., норв. *fem*, гол. *vijf* (Kluge 1957, 224; Vries 1962, 120; Skeat 1983). Зазначені форми сходяться до прагерманського типу **femf(e)*. О.Семереньї виводить готську форму із більш древньої **finhw*, що у результаті згідно закону Грімма передбачає первинний

корінь ie. **penk^{w}e* (Семереньи 1980, 77), розглянутий нами вище зі значенням ‘рука-одна’ і позначаючий одноразово кількісну величину в п’ять одиниць.

Підсумовуючи все вищезазначене, необхідно відмітити, що в індоєвропейських мовах існують подібні словесні структури, які виражають кількісну сукупність у п’ять одиниць. Всі вони представляють собою триконсонантні утворення, у яких чітко розрізняються два компоненти: перший із них у вигляді бінома має синонімічне вираження типу **k^{w}ana-*, **pena-* із значенням ‘рука’ і другий, що знаходиться у постпозиції, представлений у вигляді **-k^{w}a* із загальним значенням ‘один’. Форма цього останнього компонета виступає як одиниця лічби, і вийшла вона також із відповідного древнього бінома **k^{w}ana-* зі значенням ‘рука’. Вживання її у вигляді усіченої одиниці при позначенні числа ‘п’ять’ свідчить про тривалий час розвитку і, значить, наймення числа ‘п’ять’ появилося пізніше, ніж назви чисел ‘1’ і ‘2’. Звідси також випливає, як уже згадувалося, що “пальцевий” рахунок, представлений у позначенні числа ‘5’, є значно пізнішим, ніж рахунок рукою, який засвідчений у назвах ‘один’ і ‘два’.

Розглянемо позначення числа ‘10’ на матеріалі окремих індоєвропейських мов. Логічно допустити, що вираження числової сукупності у десять одиниць повинно бути пов’язане з поняттям ‘дві руки’. Таке розуміння представлене у деяких етимологічних словниках.

У германських мовах число ‘десять’ **tehən* реконструюється із індоєвропейського слова **dekəm* і має такі реалізації: гот. *taihun*, двн. *zehen*, др.сакс. *tīen, tŷn*, гол. *tien*, ісл. *tīn,* дат. *ti*, шв. *tio*, нім. *zehn*, англ. *ten* (Skeat 1983, 634; Kluge 1957, 879). За своєю структурою найбільш архаїчною виглядить готська форма, у якій виділяються два склади: *tai-hun*, які у минулому, як відомо, співвідносилися з конкретними значеннями. Початковий склад вийшов із ie. **de-* (із **di*) зі значенням ‘об’єднувати’, друга частина *-hun* має у собі [h] (із **k* за законом Грімма) і губний голосний [u], що свідчить про лабіальний характер попереднього приголосного. Таким чином, кінцевий склад можна реконструювати

у вигляді *-$k^{w}in$ (із *$k^{w}ana$) ‘рука’. Значить, герм. *$teh₂n$ мало первинне значення ‘об’єднані руки, дві руки’ і позначало сукупність у десять одиниць.

У праслов’янській мові зазначений числівник має форму *$desętь$, яка представлена в окремих мовах у вигляді: стсл. $десѧть$, болг. $десет$, рос. $десять$, схв. $дѐсет$, слн. $desêt$, ч. $deset$, п. $dziesięc$, вл. $dzesać$, нл. $zaseś$ (Фасмер 1986, т.1, 507). У загальнослов’янській формі наглядним є розрізнення (подібно до германських мов) двох структурних одиниць: *de- і *-$sętь$, які мають смисл ‘об’єднані руки’. Кінцеве *-$tь$ (із *ti) є формальним показником двоїни імені *$k^{w}inti$ ‘$руки$’. Таким чином, семантична деривація мала вигляд: ‘об’єднані руки, дві руки’ → ‘десять одиниць’.

У результаті аналізу інших індоєвропейських найменувань числа ‘10’ можна погодитися з традиційною точкою зору, згідно якій реконструюється індоєвропейська праформа *$dekm̥$, що розглядається як складне утворення типу *de-$km̥$ з первинним значеням ‘дві жмені, дві охапки (рукою)’ (Jensen 1952, 54). Представлене тут *-$km̥$ є синонімом *$kn̥$, які вийшли із більш давніх форм *$k^{w}ana$ ‘рука’ і *$k^{w}ama$ ‘з, разом’, тобто ‘рука (друга)’. Серед відповідних рефлексів *-$k^{w}ama$ необхідно назвати позначення числа ‘10’ у мовах: лит. $dẽšimt$, лтс. діал. $deśimtis$. Кінцеві елементи -t і -tis, ймовірно, виступають граматичним показником двоїни. Синонімія форм *$k^{w}ana$/*$k^{w}ama$ знайшла відображення також у позначенні чисел ‘100’, ‘1000’ у окремих індоєвропейських мовах. Наприклад: у значенні ‘100’ - лат. $centum$, гот. $hund$, тох. $kante$ і лит. $šimtas$, лтс. $simts$; у значенні ‘1000’ - сл. $tysǫti$, гот. *$þus$-$hundi$ і дпруськ. $tūsimtons$ (зн.в.).

Вищезазначене дозволяє допустити існування у певний час у індоєвропейській прамові чисел 1, 2 та 5, 10, що представляли собою сукупності одиниць, які відраховувалися з допомогою руки. До цього ж способу лічби необхідно віднести і загальногерманські числа, які позначають 11 і 12. Число 11 має форму герм. *$ainlif$ і реалізується у окремих мовах у вигляді: двн. $einlif$, гот. $ainlif$, англ. $eleven$, ісл. $ellifu$, дат. $elleve$, шв. $elfva$, які мають у собі складові ein- та

герм. **lîþ-* зі значенням ‘залишок, решта’. У цілому германське число 11 заключає у собі смисл ‘10 і ще залишок в 1’ (Duden 1963, 134; Skeat 1983, 190). Корінь **lîþ-* розглядається як споріднений лит. *lika* ‘залишати’, що має місце у литовських числах 11-19. Аналогічно розглядається у етимологічних словниках походження числа герм. **twalif* ‘12’, яке в окремих мовах має вигляд: двн. *zwelif*, гот. *twalif*, англ. *twelve*, дсакс. *twelf*, гол. *twaalf*, ісл. *tôlf*, дат. *tolf*, шв. *tolf*, нім. *zwölf* (Duden 1963, 789; Skeat 1983, 674). Порівняння з литовським *–lika* германських словоформ, є досить логічним. В одному тільки немає тут узгодження: згідно закону Грімма герм. **f* вийшло із ієв. **p*, а не **k*, як мовчазно допускається у словниках. Тобто, герм. **-lif* закономірно розвинулося із ієв. **-lip* (а не **lik*), яке у свою чергу можна розглядати як споріднене індоєвропейським кореням **lêp-, *lôp-*, *lər-‘рука’ (див.: Pokorny 1949, 679; Маковський 1988, 154). Можна допустити розвиток останніх у слов’янських мовах у вигляді псл. **lěpiti* ‘ліпити’, **lьpěti* ‘липнути’ (ЕСУМ, т. 3, 1989, 238-239), у яких присутня сема ‘руки’ (пор.: *ліпашка* ‘жінка, яка ліпить щось із тіста’, *ліплянка* ‘хата з глини, мазанка’) (там же). Цей же корінь має місце в інших індоєвропейських мовах: гот., діслв. *lofa* ‘долоня’, лит. *lipýti* ‘приклеювати’, лтс. *lipinât* ‘тс.’, дінд. *lipyáte* ‘липне, прикріплюється’, хет. *lip-* ‘мазати’, тох. *lip-* ‘залишатися’ (там же, 239; Feist 1938, 336). З тох. *lip-* за значенням споріднене гот. *af-lifnan* ‘залишатися’ (Фасмер, т.II, 484).

Таким чином, корінь **lip* має у собі значення ‘рука’, ‘ліпити’, ‘залишати’. Очевидно, що така значущість узгоджується зі смислом герм. **ainlif* та **twalif*. Тобто, зазначені числа мали у германців тлумачення: 11 ‘одну- руку (добавити до 10)’, 12 ‘дві-руки (добавити до 10)’. При такому підході корінь **-lip* виступає як одиниця лічби. У давньофризькій мові зустрічається форма *andlofa* ‘11’ (Миронов

1963, 362), але і її можна інтерпретувати при нашому підході як ‘і рука (одна, добавлена до 10)’. Поскільки числа 13, 14 і т.д. мають у германських мовах іншу структуру, то назви 11 і 12 могли появитися тільки тоді, коли існували лише числа 1 та 2 (і не було ще чисел 3, 4). У протилежному випадку спосіб утворення 11, 12 був би продовжений на наступні числа. Зазначені факти свідчать також про те, що у германських мовах у древні часи могли співіснувати десятична та дванадцятична системи.

3.2. Зародження словесних позначень чисел ‘три’ і ‘чотири’ в індоєвропейських мовах

Утворення найменувань чисел ‘два’ і ‘один’ у індоєвропейській прамові привело до закріплення у свідомості носіїв мови цієї кількісної парадигми. З цього часу первісна людина цілком усвідомлено виділяла у кожному предметі і явищі ознаки, які утворювали за своєю якістю двоїсту опозицію. Мислено річ представлялась ‘двоскладовою’, що служило основою вираження множинності предмета і його цілісності, одиничності. Уявлення про явище як цілісне утворення мало у собі сукупність із двоїстих ознак. Проте кожне протиставлення значень логічно містило у собі також ознаку, яка знаходилася між цими протилежними полюсами. Усунення відмінностей між полярно представленими смислами проходило різними шляхами, у тому числі шляхом пошуків “проміжних ланок” між ними (Иванов 1972, 216). Свідомість людини відмічала невдосконаленість існуючих дихотомічних класифікаторів. За межами дихотомії, відмічає Ю.Й.Зуєв, утворюється деякий “залишок”, щось посереднє, що находиться між протиставленнями. З розвитком життя общини цей залишок росте, суттєвість його все більше усвідомлюється. У результаті, всередині бінарної категоріальної парадигматичної опозиції твориться тернарна парадигма (Зуев, Широканов 1993). Наприклад, наявність опозиції роду чоловічий/жіночий привела до утворення “залишку” у вигляді “не чоловіче/не жіноче” і потім до усвідомлення “нейтрального”, середнього, роду. Це знайшло чітке відображення у розвитку граматичної категорії роду в індоєвропейських мовах. Наприклад, у німецькій мові окремі іменники середнього роду вживаються до сьогодні для позначення дитини і малят тваринного світу: *das Kind* ‘дитина’, *das Kalb* ‘теля’, *das Ferkel* ‘порося’ і ін., пор. з іншого боку: *der Mann* (чол.р.) ‘чоловік’ і *die Frau* (жін.р.) ‘жінка’, *der Bulle* ‘бик’ і *die Kuh* ‘корова’, *der Eber* ‘кабан’ і *die Sau* ‘свиня’.

Таким чином, розвиток архаїчного мислення людини поступово призвів до подальшого подрібнення речі і виділення ще однії, третьої, частини. У результаті утворилося протиставлення між парою речей і перемінною, іншими словами,

поміж визначеною сукупністю і невизначеною. Тернарна система виросла із бінарної (Иванов 1972, 220). Це знайшло широке відображення у древніх обрядах, звичаях, фольклорі, міфах (див. розд. I). На цій стадії розвитку кількісного уявлення, писав М.Я.Марр, людство мислило існування предмета як “певної частини одного із трьох світів”: верхнього неба, нижнього неба і пекла (Марр 1927, 55). Древнє мистецтво характеризувалося ускладненим зображенням тварин, людини, місячного і сонячного символів навкруги центрального образу світового дерева, у якому виділялися “три частини: верх, середина і корені“ (Иванов 1978, 93).

Аналіз етнографічного матеріалу, древніх графічних знаків, що виражають кількісні відношення (див. розд. I), показує, що зародження уявлення про число ‘три’ відбувалося аналогічно утворенню поняття ‘один’. Тут мало місце виділення також ‘частини, одиниці’, але не як одного із членів бінарного протиставлення, а шляхом утворення нової частини у вигляді проміжної ланки поміж ‘одиницями двійки’. У результаті образ ‘двоїстої’ речі перетворився у ‘троїстий’. Звідси також послідувало, що уявлення про ‘частину’ отримало інший смисл. У первинному значенні - це один із членів бінарної опозиції, у послідуючому - ‘серединне’ між членами опозиції, ‘третя частина’. Очевидно, що у прамові омонімічно могли вживатися слова, що виражали ‘частину’ в одному і іншому смислах. Як приклад розглянемо досить вживане у минулому кореноутворення *k^w*ina* зі значенням ‘частина, одиниця’, а також *k^w*era* з тим же значенням.

У період існування уявлення про ‘триєдину’ річ форма *k^w*ina*, позначаючи ‘частину’, отримала смисл ‘третя частина’. Одним із рефлексів цієї праформи може бути наймення ‘дитина’ в окремих індоєвропейських мовах, тобто ‘третя людина у сім’ї’. Так, у германських мовах зустрічаємо слова: двн. *kind*, нім. *Kind, Kinder* (мн.), дсакс. *kind*, які сходяться у герм. **kenþa-*, **kenda* зі значенням ‘народжений, зроблений’ (Duden 1963, 324). Етимологічно спорідненими вважаються також англ. *kind* ‘рід, вид’, дісл. *kundr* ‘син; родич’, длат. *gnatus* ‘народжений; син, дочка’, які відносяться до кореня іє. **ĝen[ə]-* ‘родити,

виробляти’. До цього ж кореня відносяться дінд. *kanínas* ‘молодий’, ірл. *cenél* ‘рід’, гал. *cintos* ‘перший’. Очевидною є спорідненість з **k^{w}ina* ‘частина, один’.

Як один із рефлексів праформи **k^{w}ina* зі значенням ‘дитина’ можна розглядати також псл. **čedo* ‘чадо, дитя’, представлене в окремих слов’янських мовах у вигляді: укр. *чадо* ‘дитя’, бр. *чадо* ‘зле дятя, уперта людина’, друс. *чадо, чадь* ‘діти, люди, народ’, стсл. *чѧдо,* болг. *чедо* ‘дитя’, схв. *чȅдо*, ч. *čad* ‘хлопчик, юнак’ (Фасмер 1987, 310-311).

У загальному можна зробити висновок, що ієв. **ĝen[ə]-* (із **k^{w}ina* ‘частина’, ‘один’) продовжило в окремих індоєвропейських мовах розвиток зі значенням ‘дитина’, тобто ‘третій в сім’ї’. З цим значенням стикається ще один корінь ієв. **sūnú-* ‘син’, який в окремих мовах має вигляд: рос. *сын*, друс., стсл. *сынъ*, схв. *сȉн,* вл. *syn*, лит. *sūnūs,* дпрус. *souns*, гот. *sunus*, нім. *Sohn*, англ. *son*, гр. *υἱύς*, дінд. *súnuḥ*, ав. *hūnu*, які виводяться із ієв. **seu-, *sŭ-* ‘родити’ (Фасмер 1987, 817; Duden 1963, 649). Вважається, що початкове [h] в окремих мовах розвинулося із більш древнього [s]. Фонетично подібний розвиток можливий, але не у початковій, а кінцевій артикуляторно слабкішій позиції слова, як, наприклад, пор. у дінд. *súnuḥ* і лат. *sunus*. Нерідко можна зустріти аналіз дослідниками історичної зміни звуків безвідносно до фонетичної структури слова і законів її розвитку. В одному із досліджень нами було показано, що звуки займають у межах слова дві контрастні позиції, які відрізняються одна від другої протилежними по своєму розвитку тенденціями зміни артикуляторної напруги: початкову з висхідною напругою (на наголошеному складі) і кінцеву - з спадною (Taranec 1997). У кінці слова у ненаголошеній позиції відбувається артикуляторне послаблення звуків, тому тут можливе перетворення *s>h*, тобто перехід [s] в артикуляційно більш слабкий [h]. Проте важко собі уявити подібну фонетичну зміну в початковій позиції слова, зокрема у напрямку від передньоязикового до заднєязикового чи гортанного, тобто в протилежному до процесу звукотворення напрямку. Виходячи із загальнофонетичних особливостей зміни звуків, І.О.Бодуен де Куртене відмічав у відомих йому мовах “загальний факт, який полягає у

поступовому перенесенні або пересуванні вимовляних рухів знизу вверх і ззаду наперед, тобто із горла в рот і із задньої частини язика на передню або ж, хоча і не так часто, від задньої частини язика на губи" (Бодуэн де Куртенэ 1963, 235). Вищезазначене дозволяє вважати, що початкові [s] і [h] у розглянутих словах зі значенням 'син' представляють або лексичні синоніми, або являють собою результат розвитку в напрямку *h>s*. У любому разі **h* є досить древнім, а наявність після нього губного голосного дозволяє передбачити існування лабіальної ознаки, тобто **h*^{w}-. Очевидно, що більш давнім є **k*^{w}-, що в результаті утворює праформу вигляду **k*^{w}*ina* зі значенням 'частина (третій в сім'ї)', 'син'.

Наступний корінь **k*^{w}*era* має у собі, крім значення 'частина', також відмінні від **k*^{w}*ina* значення, зокрема: **ker*- 'різати, бити' (Маковский 1988, 38); через ie. **kērd*- 'серце' пов'язаний з поняттям 'середина'. Якщо зобразити графічно **k*^{w}*ina* у вигляді горизонтальної лінії, то відношення до неї з боку кореня **k*^{w}*era* у семантичному плані прийме вигляд лінії, яка перетинає вихідну, тобто отримаємо схему такого типу:

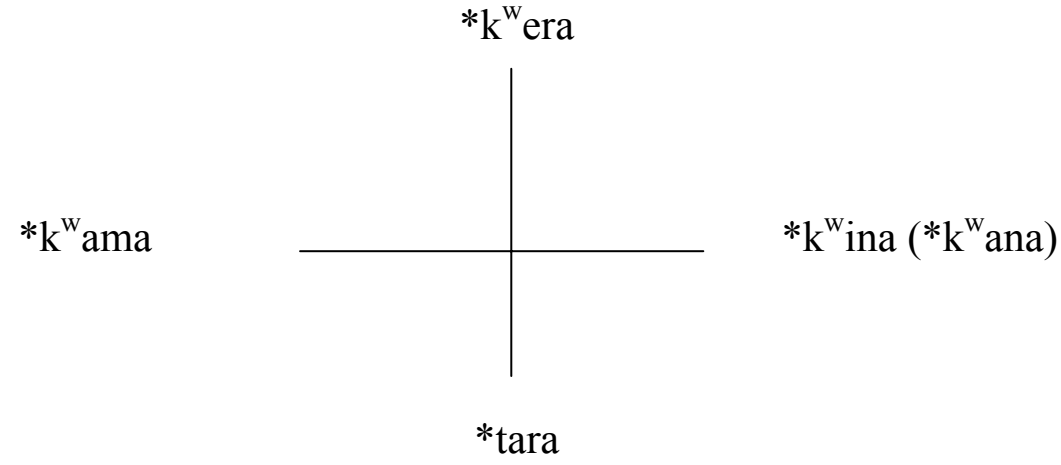

Таке просторове відношення двох одиниць підтверджується також значенням ie. **ker*- 'верх, верхня частина' (Маковский 1988, 80). Другий член в опозиції до **k*^{w}*era* 'частина' існував у вигляді **tara* 'дві (частини)' (див. про це вище). Графічне представлення відношень простих кількісних одиниць наочно відображає хід мисленого процесу людини у напрямку зародження числових понять. Утворення найменувань полюсів на прямій **k*^{w}*era* - **tara* свідчить про остаточний поділ вихідної прямої і відділенні **k*^{w}*ina* як самостійної частини.

Мабуть, можна говорити про існування з цього часу поняття ‘одиниці’. Як раніше згадувалося, досить довго ‘1’ не сприймалася як число. “Лише з 1585 року, - пише В.Шміт, - одиниця розумілася як число”, тобто сприймалася у сьогоднішньому розумінні (Schmid 1989, 17). Одночасно виникало у давнину уявлення про ‘третю частину’ в образі речі. Очевидно, що сприйняття предметів і явищ навколишнього середовища у вигляді ‘троїстих’ об’єктів стало підгрунтям для зародження поняття числа ‘три’. Розглянемо його словесну реалізацію в індоєвропейських мовах.

У слов’янських мовах у значенні ‘три’ представлені такі слова: рос. *три*, укр. *три*, др. *трие* (чол.р.), *три* (жін., с. р.), стсл. *триє* (чол.р.), *три* (жін., с.р.), ч. *tři,* слв. *tri*, п. *trzy*, вл. *třo* (чол.р.), *tři,* нл. *tśo* (чол.р.), *trzy*, полаб. *tare*, які сходяться в псл. **trь̂ je* (чол.р.), **tri* (жін., с. р.) (Фасмер 1987, т. 4, 101-102). У реконструйованих формах можна виділити спільний компонент **tr ь̂/*tri*. У цих формах представлені сполуки приголосних, які, згідно нашим прийнятим положенням, розглядаються як результат розвитку мови; найдревнішою є форма з голосним між зазначеними приголосними. У цьому смислі полаб. *tåre* виступає більш архаїчним поміж інших слов’янських форм. У розглянутих формах після *-r* знаходиться голосний [i] або губний [o], що дозволяє передбачити у позиції між *t-* і *-r* закритий голосний [i] або [u] (у розглянутих словах **tr-* входить в один склад, що становить собою єдиний артикуляційний комплекс). Отже, сл. **tri-*, **tr ь̂-* можна вивести із ie. **tiri-* (або **turi*) зі значенням ‘три’. У праформах складові **ti-ri* співвідносяться відповідно з кількісним значенням ‘два і один’. Таким чином, аналіз вищезазначених форм свідчить про виникнення уявлення про число ‘три’ як суми уже існуючих у свідомості людей числових виразів ‘два’ і ‘один’. Адитивний спосіб утворення числівників широко відомий у індоєвропейських і інших мовах.

За своєю формою **tiri/*turi* споріднені з коренем ie. **tara* ‘два’, у якому **-ra* виступає як одиниця лічби. Смислове розрізнення ‘два’ - ‘три’ привело до закріплення у кореневих формах фонологічного протиставлення голосних [a] - [i], тобто низького (широкого) і високого (вузького), яке було однією із

найдревніших фонематичних ознак у спільноіндоєвропейській системі вокалізму (див. про це вище, а також: Гамкрелидзе, Иванов 1984, 160). Очевидно, що при зародженні число ‘три’ вийшло із існуючого бінарного протиставлення, репрезентованого числом ‘два’.

У германських мовах у значенні ‘три’ засвідчені такі слова: гот. **þreis*, англ. *three*, нім. *drei*, дсакс. *thria* (чол., жін. р.), *thriu* (с.р.), шв., дат. *tre*, дфриз. *thrē, thriā, thriu*, які сходяться в ie. **treys* ‘три’ (Skeat 1983, 643; Duden 1963 118; Kluge 1957, 141). Кінцеве *-s* необхідно розглядати як флективний формант, що виконував граматичну функцію; ознакою кількісного значення є початкове **trey*-. Реконструйована форма, безсумнівно, бере свій початок із більш древньої індоєвропейської праформи **tiri*-, яка має у даному випадку смисл ‘два і один’, тобто ‘три’. Про структурне виділення **trey*- свідчать також форми числівника ‘третій’, наприклад: гот. *þridja*, нім. *dritte*, англ. *third*, шв. *tredje*, гол. *derde*, ісл. *þriði*, дат. *tredje* (Duden 1963, 119; Skeat 1983, 642), у яких значення порядку виражено з допомогою кінцевих формант *-dja, -tte* і т. ін.

Крім слов’янських і германських мов, аналогічні ізоглоси ie. **tiri* зі значеням ‘три’ представлені у романських мовах, наприклад: лат. *tres*, іт. *tre*, ісп. *tres*, порт. *tres*, фр. *trois* (Ditz 1927), а також у мовах: хет. *tri*, дінд. *trayas* (чол.р.), *tri, trini* (с.р.), гр. *τρετς* ‘три, троє’, у мікенських текстах B *ti-ri-si* (Молчанов і ін. 1988, 153).

Помітно відрізняється від розглянутих форм реалізація числівника ‘три’ у вірменській мові, що має вигляд *erek’*. Згадаємо, що вірменське *erku* має значення ‘два’. Очевидно, що *erek’* притаманний той же корінь, але у переосмисленому вигляді: -k’ виступає тут не у значенні ‘одиниці лічби’, а позначає ‘один’. Таким чином, erek’ реалізує значення ‘два і один’ за аналогією до інших індоєвропейських мов.

Виникнення числа ‘три’ привело до розширення числового ряду, який представ тепер у вигляді 1, 2, 3, що тим самим перемістило уявлення про множинність предметів чи явищ від ‘двох’ до ‘трьох’. Число ‘три’ стало крайнім у

ряду, “виступало символом множини” (Швачко 1981, 123). У результаті в свідомості древньої людини світ ‘двоїстих’ речей перетворився у ‘троїстий’. Звідси беруть свій початок тріади богів, представлених у різних релігіях світу.

Нове розуміння людиною кількісних відношень між предметами привело до зміни колишнього протиставлення до вигляду ‘одиничного/троїстого (множинного)’. Це знайшло відображення у граматичній категорії числа в окремих мовах. У древніх єгипетських текстах, наприклад, окрім двоїни, існувало троїсте число; як уже раніше згадувалось, у пізніх текстах вживалися три штрихи або три кружечки поряд з іменем для позначення його множинності (див.: Коростовцев 1963, 122-123). Поступово троїсте число, як і двоїна, вийшло із ужитку, замість них виникла загальна категорія множини.

Поява в індоєвропейських мовах числа ‘три’ дозволило перейти з двоїчної лічби на троїчну, що дало можливість усвідомити нові сукупності чисел. Ілюстрацією цьому можуть бути часті вживання, наприклад, у древньоруському фольклорі числових виразів типу ‘три-п’ять’, ‘тридев’яте царство’, ‘тридесяте государство’. Все це свідчить про подальший розвиток поняття кількості і абстрактного мислення людини у цілому.

Наявність у навколишньому світі речей і явищ, яким притаманні складові більше трьох одиниць, безсумнівно, привела до зародження більш складного кількісного поняття, що відрізнялося мислено на одну одиницю від поняття ‘три’. До того ж таке розуміння у чотири одиниці уже визрівало у вигляді сукупності, що представляла собою подвоєння числа ‘два’. У час існування індоєвропейської прамови у свідомості людини знайшли чітке відображення уявлення про чотири сторони світу, чотиристоронні землеробні поля, поняття про чотирьохярусний світ, який заключав у собі підземний світ, землю і двохярусне небо. На цей час необхідно віднести уявлення про світ, який складався із чотирьох елементів: води, землі, повітря і вогню. Зображення перечеркнутої зарубки або штриха на предметах, що представляло образ у чотири одиниці, стало позначати хрест. Подальше пізнання людиною навколишнього світу поступово привело до розщеплення у його свідомості колишнього образу ‘троїстої’ речі і утворення

нового поняття ‘чотирьохєдиної’ речі. Таким чином, навколишня дійсність, з одного боку, розділилась свідомістю на чотири складових елемента, а з іншого, була представлена у вигляді цілого і єдиного образу. Безсумнівно, таке розуміння сукупності у чотири одиниці знайшло відповідну реалізацію у мові. У зв’язку з цим розглянемо утворення числа ‘чотири’ в індоєвропейських мовах.

У слов’янських мовах число ‘4’ має такі реалізації: рос. *четыре*, укр. *чотири*, др., стсл. *чєтыри*, слн. *cetirje, cetiri, stirje* (чол.р.), *stiri* (жін., с. р.), ч. *čtyři, čtyry*, слц. *štyri*, п. *cztery*, вл. *štyrjo, štyri*, нл. *styrjo, styri*, полаб. *cetyri*, які сходяться до псл. **četyre* (чол.р.), **četyri* (жін., с. р.) (Фасмер 1987, т. 4, 352). Не викликає сумнівів розвиток слов’янських форм у напрямку від праіндоєвропейської, у якій виділяються складові **ki-tiri* або **ke-tiri*. Усвідомлення останньої складової у вигляді ‘два і один’ свідчить про те, що найменування числа ‘4’ у слов’янських мовах виникло на базі існуючої трійки. Початкове **ki-* відносилось до наймення ‘частки (четвертої)’, тобто воно мало значення ‘один’. Таким чином, слов’янський матеріал представляє число ‘4’ як сукупність ‘1+3’.

Подібно до розглянутого коренескладання **ketiri* числівники зі значенням ‘чотири’ представлені в інших індоєвропейських мов. Наприклад: лит. *keturi, k➔turios* (ж.р.), лтс. *cetri*, (дінд.) *catvā́ras*, *catvā́ri* (с.р.), ав. *čavwaro*, лат. *quattuor*, тох. А *śtwar*, В *śtwer*, ірл. *cethir* (Фасмер 1987, т. 4, 352). У.Скіт виводить всі ці форми із індоєвропейської **qetwer-* (Skeat 1983, 224). Проявлення серединної частини у вигляді **-twe* свідчить про вихідну більш древню форму **-tik*^{w}*a* зі значенням ‘два’, яка виступає у найменуванні числа **qetwer* у редукованій і стягнутій формі (пор. також, наприклад, в укр. *четвертий, четвер*).

У вірменському числівнику *corkh* ‘чотири’ структурно і за змістом виділяються два компоненти: *co-* (із **k*^{w}*i*) зі значенням ‘один’ і *-rkh* ‘три’ (пор.: вірм. *erek’*). У загальному вигляді ‘чотири’ утворене шляхом сполучення значень ‘один і три’.

Відмінною від розглянутих виступає словесна форма числа ‘чотири’ у германських мовах: гот. *fidwor, fidur*, двн. *fior*, нім. *vier*, дангл. *fēower*, англ. *four*,

дат. *fire*, гол. *vier*, дсканд. *fjorir* (із **fəđurēR*), шв. *fyra*, норв. *fjore*, ісл. *fjorir*. Ці форми розглядаються виведеними із ie. **petwor* (Skeat 1983, 224; Kluge 1957, 823; Vries 1962, 124). Крім германських, такий же архетип зі значенням ‘чотири’ представлений в інших мовах: дкімр. *petguar*, гр. гомер. *pisyres*, вал. *pedwer*, оск. *petora*, гал. *petorritum* ‘чотириколесна повозка’ (там же). Словесне позначення числа ‘чотири’ у зазначених мовах дозволяє реконструювати древню праформу у вигляді **pitwara*, або **bit*^{w}*ara*, у якій виділяються компоненти **pi*-/**bi*- і *-*t*^{w}*ara* зі значеннями відповідно ‘два’ і ‘два-*ra*’ (=‘два’). У результаті індоєвропейська праформа має у собі смисл ‘два і два’ і представляє собою подвоєну ‘двійку’.

Таким чином, у розглянутих індоєвропейських мовах найменння числа ‘чотири’ є за своєю природою складним утворенням, що включає у себе як складові такі значення ‘один і три’ або ‘два і два’ і відносяться до однієї із праформ вигляду: **k*^{w}*itiri*, **pit*^{w}*ara*. Аналіз показав, що в окремих мовах слово ‘чотири’ існувало у вигляді позначення числової сукупності як ‘подвоєної двійки’, що виникла, мабуть, до зародження найменування ‘три’. Ця сукупність реалізувалась у різному предметному співвіднесенні, у тому числі, можливо, була пов’язана з чотирма пальцями руки. П’ятий, великий, палець віддалений вбік від інших, фізіологічно виконує відмінні функції. Невипадково в окремих мовах його позначення відрізняється від найменувань інших пальців руки. Наприклад: нім. *Daumen* ‘великий палець’ і *-finger*, що виступає як загальна частина композита у назвах інших пальців. Наявність сукупностей предметів і явищ у чотири одиниці, реально існуючих в оточуючій людину дійсності, дозволяє розглядати їх як ‘вторинну дихотомію’ (Иванов 1972, 207). Проте смислова реалізація ‘4’ у вигляді ‘2+2’ або ‘1+3’ представляла собою цілісний образ речі, що уможливлює лічбу ‘четвірками’ як окремими одиницями (див.: Карпенко 1956, 132). Позначення числової сукупності у чотири одиниці міцно зайняло своє місце у розширеному числовому ряду, хоча саме число сприймалося спочатку як “невизначена множина” (Швачко 1981, 125). У той же час подвоєння ‘четвірки’ призвело до появи найменування у вісім одиниць. В етимологічних словниках відмічається,

що число ‘вісім’ за своєю формою має у собі показник двоїстості по відношенню до слова ‘чотири’ (див.: Duden 1963, 11).

Зародження чисел 1, 2, 3, 4 і найменувань сукупностей у вигляді подвоєння та потроєння цих простих кількісних одиниць призвело до істотного розширення числового ряду і в цілому до завершення основного етапу в розвитку поняття числа. Виникнення інших чисел і найменувань йшло вже знайомими шляхами і не представляло для людини великих труднощів у їх усвідомленні.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Розгляд проблеми походження числа і реалізації кількісних одиниць в індоєвропейських мовах дозволяє зробити такі висновки:

1. Лінгвістичний матеріал, а також результати досліджень у близьких до мовознавства наук дали можливість виділити окремі етапи у розвитку мислення людини, які наклали свій відбиток на процес виникнення і подальшого розвитку нумеративних одиниць. У зв‘язку з цим розрізняється вихідний стан мисленої діяльності людини, коли навколишній світ сприймався нею у вигляді неділимого **цілісного** образу. За своєю природою цілісність речі існує у вигляді імпліцитно присутньої у ній єдності двох протиставлень. Тому уявлення про цілісність предмету характеризується **бінарною** опозицією його ознак, найбільш суттєвих для древньої людини. Первинна номінація свідчить про маркованість одного із членів опозиції, який виступає найменням для всієї речі. Такі імена характеризувались біномінальними (двоконсонантними) утвореннями. Подібний стан можна допустити для найдавнішого часу існування мов, у тому числі і індоєвропейської прамови.

2. Парадигми індоєвропейських слів, значення древніх писемних знаків, мотивованих у своїх витоках, дозволили реконструювати смислове наповнення окремих індоєвропейцських коренів, які, передбачається, находились в основі зародження перших найменувань кількості. Це – одноконсонантні корені з голосним призвуком невизначеного тембру, значення яких має такий вигляд: *$t\wedge$ - ‘ділити/об‘єднувати’, *$r\wedge$ - ‘породжувати/ховати’, *$k\wedge$ - ‘необмежений/обмежений простір’, *$p\wedge$ - ‘великий/малий’, *m$\wedge$ - ‘множинність/одиничність’, *$n\wedge$ - ‘цілісність/заперечення цілісності’.

Для всіх коренів характерним є внутрішнє протиставлення ознак, які відображають загальне логічне відношення ‘ціле/частина’. У фонематичному плані приведені вище приголосні розрізнялись за ознакою ‘сонорний/шумний’ і за місцем творення, їх подальший розвиток у прамові і окремих індоєвропейських

мовах привів до появи інших значущих протиставлень. Передбачається, що зазначені корені мають звукообразотворчу природу.

3. Уявлення про річ як ‘двоєдину’ знайшло відображення у індоєвропейських мовах у вигляді коренескладання. Як приклад можна привести редуплікації: **n∧n∧,* що відноситься до імен ‘батько, мати; бабуся, дідусь; предки’, **m∧m∧* - ‘мати, сестра по матері, бабуся’, **t∧t∧* - ‘батько, дядя по батькові, дід’. Досить різноманітні коренеутворення з **t∧.* Вживання **t∧* у постпозиції кореня **k∧t∧* мало значення ‘ділення’, ‘членування’ сприйнятого цілісного образу. Одним із рефлексів протоформи є **k^{w}ata* зі значенням ‘простір ділений (двоєдиний, дволикий)’ (пор.: **k^{w}eit* ‘світити’ і алб. kot ‘ніч’), який закріпився у всіх індоєвропейських мовах у значенні ‘світлий (світ)’. Його протилежний полюс ‘несвітлий, темний’ реалізується у коренеутворенні **ne-k^{w}ata* (пор.: іє. **nek$^{u̯}$ (t)* ‘ніч’). Передбачається, що **k^{w}ata* знайшло свій розвиток у германському **guđa-* ‘бог’, давнє значення якого реконструюється у вигляді ‘світлий’ (бог), ‘бог дволикий’. Коренеутворення типу **tak^{w}a* ‘поділений світ’ представлено у герм. **dagoz-* ‘день, сутки’, у сл. **tъki/*tokъ* (*су<u>ток,</u>* стсл. *чєтвръ<u>тъкъ</u>* ‘четвер’).

Поняття про ‘двоєдину’ річ знайшло наочне втілення у фольклорному і етнографічному матеріалі древньої людини.

4. Розвиток матеріального і духовного життя людини призвів до розщеплення вихідного поняття цілісної речі і “відділенню” від неї однієї із частин, яка існувала спочатку і ізольовано, і в складі речі. Цей етап у розвитку мислення людини знайшов відображення у нових словоутвореннях. Наприклад: **k^{w}ana/*k^{w}ina* ‘рука’ (із **k∧n∧),* ‘частина (одна) із **k^{w}a’*; **tina/*dina* ‘рука’, ‘світла частина суток’ (із **t∧n∧* ‘частина (одна) із **t∧*). Пор.: герм. **han-duz* ‘рука’, **đen-ra/-o* ‘долоня’, сл. **дьнь* ‘світла частина суток’, др. *тинъ* ‘насічка, зарубка’.

5. Розщеплення свідомістю образу речі на дві частини, наглядно представлених у парних предметах, і утворення опозиції ‘частина (одна)/ частини (об‘єднані, обидві)’ призвело до протиставлення у мовних реалізаціях і потім до

найменування чисел ‘один/два’. Вираз *k^w*ina*/*k^w*ana* послугував основою для позначення ‘одиниці’ у багатьох індоєвропейських мовах (герм., ром., гр., балт.), тут *-*na* виступає як одиниця лічби (герм. **ainoz*, лат. *ūnus*). У цій же функції вживається і форма *-k^w*a* (наприклад: дінд. *ēka*, вірм. *mek*). У слов‘янських мовах реконструюється праформа *k^w*itina* ‘один’, де *-*tina* ‘одиниця лічби, один’ (сл. **edinъ*, **edina*). У всіх розглянутих випадках корінь числа ‘один’ є спорідненим з позначенням ‘рука’. У значенні ‘частина; один’ виступає також коренеутворення *k^w*era*, у якому *-*ra* є синонімічним до вищезазначеного *-*na*. Форма *k^w*era* має також значення ‘рука’ (пор.: дінд. *kara ‘рука’*).

Вираз типу *dik^w*a*/*duk^w*a* ‘об‘єднані частини, сукупність (двох) частин’ послугував основою для наймення числа ‘два’ і засвідчений у відомих індоєвропейських формах **dwo*-, **duwo*-. Тут у значенні одиниці лічби виступає *-*wo*, аналогічно до вірм. *–ku* у слові erku ‘два’.

6. Реконструкція наймення числа ‘п’ять’ у індоєвропейських мовах зводиться до форм: *k^w*ina*-k^w*a* (ром., вірм., ірл.), *p*ena*-k^w*a* (балт., алб,. тох., інд., герм., гр., сл.) зі значенням ‘рука-одна’, позначаючи сукупність у п’ять одиниць. У всіх випадках у значенні одиниці лічби виступає *-k^w*a*, що представляє собою редуковану форму із *k^w*ana* ‘рука; частина; один’. Наймення числа ‘десять’ сходиться до праформи *dek^w*in*-/*tik^w*an*- зі значенням ‘об’єднані -k^w*a’*, ‘дві руки’ і має місце у всіх індоєвропейських мовах.

7. Закріплення у свідомості людини поняття ‘двоєдиної’ речі з чіткою опозицією її членів призвело з розвитком мислення до виділення проміжної ланки між протиставленнями. У результаті виділилась ‘третя’ частина, і бінарна структура сприйнятого образу речі мислено перетворилась у ‘тернарну’. В індоєвропейських мовах число ‘три’ вийшло із древнього кореня **tiri*/**turi* (пор.: **tara* ‘два-*ra’*, ‘два’), у якому виділяються смислові частини ‘два і один’, подібне утворення має вірм. *erek‘* ‘три’ (із *erku* ‘два’).

Наймення числа ‘чотири’ утворює древні форми у вигляді **kitiri*/**ketiri* (сл., балт., лат., інд., тох., ірл.), у яких структурно виділяються дві частини: **ki*-/**ku*- і *-*tiri*, що мають значення ‘один і три’, по аналогії у вірм. *čorkh* ‘чотири’: (із *k^w*i*-

‘один’) і *–rkh* (пор. *erek*‘) ‘три’. Інший корінь представлений у вигляді **pit*^{w}*ara*/**bit*^{w}*ara* (герм., кімр., гр., гал.), у яких має місце значення ‘два’ *(*pi-/ *bi-*) і ‘два’ (* -*t*^{w}*ara*), тобто ‘подвоєна двійка’.

Виникнення назв простих кількісних одиниць послугувало основою для утворення числового ряду 1, 2, 3, 4 і закріпленню поняття про просте число. Подальше розширення цього ряду в мовному відношенні представляло собою подвоєння, потроєння чи складання простих чисел.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абаев В.И. Культ «семи богов» у скифов // Древний мир. – М., 1962.
2. Акуленко В.В. О выражении количественности в семантике языка // Категория количества в современных европейских языках (отв. ред В.В.Акуленко). – К.: Наукова думка, 1990. – С. 7-40.
3. Алексеев В.П. К происхождению бинарных оппозиций в связи с возникновением отдельных мотивов первобытного искусства // Первобытное искусство. – Новосибирск, 1976. – С. 40-46.
4. Андреев Н.Д. Периодизация истории индоевропейского праязыка // Вопросы языкознания. – 1957. – №2. – С. 3-18.
5. Андрєєв М.Д. Типологія ранньоіндоєвропейської прамови // Мовознавство. – 1978. - №6. – С. 30-39.
6. Андреев Н.Д. Раннеиндоевропейский праязык. – Л., 1986.
7. Аржевская И.С., Воронин С.В. К вопросу о RL-формантах в английских звукоизобразительных глаголах // Полуаффиксация в терминологии и литературной норме. – Владивосток, 1986. – С. 3-8.
8. Бардина Н.В. Языковая гармонизация сознания. – Одесса: изд-во Одесского ун-та, 1997.
9. Барроу Т. Санскрит: Пер. с англ. – М., 1976.
10. Белицкий М. Забытый мир шумеров: Пер. с польск. – М., 1980.
11. Бенвенист Э. Индоевропейское именное словообразование: Пер. с франц. – М., 1955.
12. Берндт Р.М., Берндт К.Х. Мир первых австралийцев. – М., 1981.
13. Бернштейн С.Б. Очерк сравнительной грамматики славянских языков. – М., 1961.
14. Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные работы по общему языкознанию. – Том 1, 2. – М., 1963.
15. Бомхард А.Р. Современные направления реконструкции праиндоевропейского консонантизма // Вопросы языкознания. – 1988. - №2. – С. 5-23.
16. Бровченко Т.А. Проблемы словесного ударения: Автореф.дис… д-ра филол.наук: 10.02.19 / Ленингр. Гос. ун-т. – Л., 1973.
17. Булыгина Т.В. Грамматические оппозиции (К постановке вопроса) // Исследования по общей теории грамматики (отв. ред. В.Н.Ярцева). – М.: Наука, 1968. – С.175-231.
18. Ван дер Варден Б.Л. Пробуждающаяся наука. Математика Древнего Египта, Вавилона и Греции: Пер. с голл. – М., 1959.
19. Вестерман Д. Звук, тон и значение в западноафриканских суданских языках // Африканское языкознание. – М., 1963.
20. Видинеев Н.В. Природа интеллектуальных способностей человека. – М., 1989.
21. Винтер В. Некоторые мысли об индоевропейских числительных // Вопросы языкознания. – 1989. - №4. – С. 32-45.

22. Воронин С.В. Древнегерманские abstracta (Фоносемантический этюд) // Системное описание лексики германских языков. – Межвуз. сб. – Вып.4. – Л., 1981. – С. 24-28.
23. Воронин С.В. Основы фоносемантики. – Л., 1982.
24. Воронин С.В. Прицип «произвольности» языкового знака в свете ленинской теории отражения // Асимметричные связи в языке. – Сб. научн. трудов. – Орджоникидзе, 1987. – С. 4-11.
25. Воронин С.В. О методе фоносемантического анализа // Лингвометодические аспекты семантики и прагматики текста. – Методич. рекоменд. – Курск, 1990. – С. 98-100.
26. Воронин С.В., Иванова М.К. Инварианты и варианты в этимологическом гнезде (на материале английских эмосемизмов) //Вопросы структуры английского языка в синхронии и диахронии. Константность и вариативность языковых единиц. – Межвуз. сб. (отв. ред. Л.П.Чахоян). – Вып.6. – Л., 1989. С. 82-87.
27. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов‘янських мов (за ред. О.С.Мельничука). –К.: Наукова думка, 1966.
28. Выгодский М.Я. Арифметика и алгебра в древнем мире. – 2-е изд. – М., 1967.
29. Выготский Л.С. Мышление и речь // Собрание сочинений. – Т.2 – Проблемы общей психологии. - М., 1982.
30. Гавриш Н.П. Структура складу і особливості його розвитку в англійській мові (діахронічне дослідження): Автореф. дис…канд. філол. наук: 10.02.04./ Одеськ. держ ун-т. – Одеса, 1994.
31. Газов-Гинзберг А.М. Был ли язык изобразителен в своих истоках? (свидетельства прасемитского запаса корней). – М., 1965.
32. Газов-Гинзберг А.М. Символизм прасемитской флексии. О безусловной мотивированности знака. – М., 1974.
33. Гамкрелидзе Т.В. Глоттальная теория: новая парадигма в индоевропейском языкознании // Вопросы языкознания, 1987. - №4. – С. 26-34.
34. Гамкрелидзе Т.В. К вопросу о системе смычных и фрикативных «минойского» языка по показаниям греческой линейной письменности класса В // Вопросы языкознания, 1988. - № 1. – С. 66-68.
35. Гамкрелидзе Т.В. Происхождение и типология алфавитной системы письма (Письменные системы раннехристианской эпохи) // Вопросы языкознания, 1988. - № 5. – С. 5-34.
36. Гамкрелидзе Т.В., Иванов Вяч. Вс. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры. Ч. 1,2. – Тбилиси, 1984.
37. Горелов И.Н. Проблема функционального базиса речи в онтогенезе. – Челябинск, 1974.
38. Грамматика русского языка. Том I. Фонетика и морфология. – М., 1953.
39. Гранде Б.М. Введение в сравнительное изучение семитских языков. – М., 1972.

40. Гринберг Дж. Некоторые грамматические универсалии, преимущественно касающиеся порядка значимых элементов // Новое в лингвистике. Том 5. – М., 1970.
41. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. 2-е изд. испр. и доп. – М.: Искусство, 1984.
42. Гухман М.М. «Доиндоевропейские» термины родства в германских языках // Памяти акад. Н.Я. Марра. – М.-Л., 1938.
43. Гухман М.М. Готский язык. – М., 1958.
44. Гухман М.М. Морфологическая структура слова в германских языках // Сравнительная грамматика германских языков. Т.3. – М., 1963.
45. Гухман М.М. Историческая типология и проблема диахронических констант. – М.: Наука, 1981.
46. Давыдов В.В. Образование начального понятия о количестве у детей (к вопросу о психологических механизмах понятий, возникающих при формировании умственных действий). – Автореф. дисс. … канд. филол. наук. – М., 1958.
47. Димирова О.П. Коренева структура слова і особливості її розвитку в німецькій мові: Автореф. дис…канд. філол. наук: 10.02.04 / Одеськ. держ. ун-т. – Одеса, 1996.
48. Диринger Д. Алфавит: Пер. с англ. – М., 1963.
49. Дьяконов И.М. Архаические мифы Востока и Запада. – М., 1990.
50. Дьяконов И.М., Милитарев А.Ю., Порхомовский В.Я., Столбова О.В. Общеафразийская фонологическая система // Африканское историческое языкознание. Проблемы реконструкции. – М., 1987. – С. 9-29.
51. Дюмезиль Ж. Верховные боги индоевропейцев. – М., 1986.
52. Есперсен О. Философия грамматики: Пер. с англ. – М., 1958.
53. Жаботинская С.А. Когнитивные и номинативные аспекты класса числительных (на материале современного английского языка). – М.: РАН Институт языкознания, 1992.
54. Жирмунский В.М. Общие тенденции фонетического развития германских языков // Общее и германское языкознание. – Л., 1976. – С. 277-298.
55. Жлуктенко Ю.А., Двухжилов А.В. Фризский язык. – К.: Наукова думка, 1984.
56. Журавлев А.П. Фонетическое значение. – Л., 1974.
57. Журавлев В.К. Диахроническая фонология. – М., 1986.
58. Журковский Б.В. Идеофоны: сопоставительный анализ (на материале некоторых языков Африки и Евразии). – М., 1968.
59. Зиндер Л.Р. Общая фонетика. – 2-е изд. – М., 1979.
60. Зиндер Л.Р., Строева Т.В. Историческая фонетика немецкого языка. – М. -. Л., 1965.
61. Золотарев А.М. Родовой строй и первобытная мифология. – М., 1964.
62. Зуев Ю.И., Широканов Д.И. Генезис логических форм «единичное-общее» и процедура обобщения // Принципы единства и развития в научном познании. – Минск, 1988. – С. 27-51.

63. Зуев Ю.И., Широканов Д.И. У истоков первой количественной парадигмы // Стереотипы и динамика мышления. – Минск: Навука і тэхніка, 1993. – С. 138-157.
64. Иванов В.В. Хеттский язык. – М., 1963.
65. Иванов В.В. Бинарные структуры в семитских системах // Системные исследования. Ежегодник. 1972. – М., 1972. – С. 206-236.
66. Иванов В.В. Чет и нечет. Асимметрия мозга и знаковых систем. – М., 1978.
67. Иванов В.В. История славянских и балканских названий металлов. – М., 1983.
68. Иванов В.В. До – во время – после ? (вместо предисловия) // Г.Франкфорт, Г.А.Франкфорт, Дж.Уилсси, Т.Якобсен. В преддверии философии. Духовные искания древнего человека. – М., 1984. – С. 3-21.
69. Иллич-Свитыч В.М. Опыт сравнения ностратических языков (семито-хамитский, картвельский, индоевропейский, уральский, дравидийский, алтайский). Введение. Сравнительный словарь (b – Қ). Т.I. – М., 1971.
70. Иллич-Свитыч В.М. Опыт сравнения ностратических языков. Сравнительный словарь (l - ʒ). Указатели. – М., 1976.
71. История первобытного общества. Эпоха первобытной родовой общины. – М., 1986.
72. Истрин В.А. Развитие письма. – М., 1961.
73. Карпенко Ю.А. Історія форм кількісних числівників в українській мові. – Дис. … канд.філол. наук. – Чернівці, 1956.
74. Карпенко Ю.А. Названия звездного неба. – 2-е изд. - М., 1985.
75. Категория количества в современных европейских языках / В.В.Акуленко, С.А.Швачко, Е.И.Букреева и др.; Отв. ред. В.В.Акуленко; АН УССР. Кафедра иностранных языков. – К.: Наук. думка. 1990. – 284 с.
76. Кацнельсон С.Д. К истории партитивного определения // Ученые записки ЛГУ, серия филологических наук, вып. 5, № 58. – Л.: изд-во ЛГУ, 1941. – С.5-49.
77. Кацнельсон С.Д. Язык поэзии и первобытно-образная речь // Известия Академии наук СССР. Т.VI, вып. 4. – М., 1947.
78. Климишин И.А. Календарь и хронология. – 2-изд. – М., 1985.
79. Клочков И.С. Духовная культура Вавилонии: человек, судьба, время. Очерки. – М., 1983.
80. Коломиец В.Т. Словообразование // Историческая типология славянских языков. – К., 1986. – С. 46-76.
81. Кольцова М.М. Ребенок учится говорить. – М., 1979.
82. Копыленко М.М. Средства выражения количества в русском языке. – Алма-Ата: изд-е Института Языкознания, 1993.
83. Коростовцев М.А. Египетский язык. – М., 1961.
84. Коростовцев М.А. Религия // Культура Древнего Египта. – М., 1976. - С. 180-221.
85. Кузнецова Е.И., Воронин С.В. Символизм английских обозначений понятия округлого // Системное описание лексики германских языков. Межвузовский сборник. Вып.4. – Л., 1981. С. 62-69.
86. Культура Древнего Египта. – М., 1976.
87. Купер Дж. Энциклопедия символов. Серия “Символы”. Книга IV. – М., 1995.

88. Курманбаев Н.М. Происхождение грамматических категорий. – Алма-Ата, 1981.
89. Леви-Брюль Л. Первобытное мышление. – М., 1930.
90. Левицький В.В. Чи існує універсальний звукосимволізм ? // Мовознавство, 1971. - № 1. – С. 25-37.
91. Левицкий В.В. Семантика и фонетика. Черновцы, 1973.
92. Левицкий В.В. Этимологические и семасиологические исследования в области германских языков. – Черновцы: изд-во Черновицкого ун-та, 1997.
93. Леонтьев А.А. Некоторые вопросы глоттогенеза в свете современных психологических данных. – М., 1964.
94. Леонтьев А.А. Возникновение и первоначальное развитие языка. – М., 1963.
95. Леонтьев А.А. Проблемы развития психики. – 3-е изд. – М., 1972.
96. Либерман А.С. Исландская просодика. – Л., 1971.
97. Лосев А.Ф. Античная мифология в ее историческом развитии. – М., 1957.
98. Лосев А.Ф. Знак, символ, миф. Труды по языкознанию. – М., 1982.
99. Лосев А.Ф. Хаос // Мифологический словарь (гл. ред. Е.М.Мелетинский). – М., 1990. - С. 568-569.
100. Лукинова Т.Б. Имя числительное // Историческая типология славянских языков. – К., 1986. – С. 99-120.
101. Лукінова Т.Б. Розвиток системи нумеративних утворень в слов'янських мовах // Великий Жовтень і розвиток духовної культури слов'янських народів. Тези доповідей і повідомлень IX республіканської славістичної конференції (1987). – Одеса, 1987. С. 108-109.
102. Мажюлис В.П. Индоевропейская децимальная система числительных // Вопросы языкознания, 1956, № 4. – С. 53-59.
103. Майзель С.С. Пути развития корневого фонда семитских языков. – М., 1983.
104. Макаев Э.А. Структура слова в индоевропейских языках. – М., 1970.
105. Макаев Э.А. Общая теория сравнительного языкознания. – М., 1977.
106. Маковский М.М. Лингвистическая комбинаторика. – М., 1988.
107. Маковский М.М. У истоков человеческого разума. – М.: Высшая школа, 1995.
108. Малина Г.В. Заперечення у давніх германських мовах: Автореф. дис. .. канд. філол наук: 10.02.04 / Харк. держ. ун-т. - Харків, 1998.
109. Марр Н.Я. О числительных (к постановке генетического вопроса) // Языковедческие проблемы по числительным. Сборник статей. – Л., 1927. – С. 1-96.
110. Марр Н.Я. Язык и мышление. – М. –Л., 1931.
111. Мартынов В.В. Славянская и индоевропейская аккомодация. – Минск, 1968.
112. Матье М.Э. Древнеегипетские мифы. – М.-Л., 1956.
113. Мейе А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков: Пер. с франц. – М.-Л., 1933.
114. Мейе А. Общеславянский язык: Пер. с франц. – М., 1951.
115. Мельничук А.С. О генезисе индоевропейского вокализма // Вопросы языкознания, 1979. - № 5. - С. 3-16.

116. Мельничук А.С. О всеобщем родстве языков // Вопросы языкознания, 1991. - № 2. – С. 27-42; - №3. - С.46-65.
117. Меновщиков Г.А. Способы выражения единичности и множественности в языках различного типа // Вопросы языкознания, 1970. - № 1. – С. 82-88.
118. Мещанинов И.И. Проблемы развития языка. – Л., 1975.
119. Миронов С.А. Числительное в германских языках // Сравнительная грамматика германских языков. – Том 3. – М., 1963. С. 348-402.
120. Мифы народов мира. Энциклопедия. Т.1,2. – М., 1980.
121. Михайлова О.Г. Склад, його розвиток і функціонування в німецькій мові (діахронічне дослідження): Автореф. дис…канд. філол. наук: 10.02.04 / Одеськ. держ. ун-т. – Одеса, 1996.
122. Молчанов А.А., Нерознак В.П., Шарыпкин С.Я. Памятники древнейшей греческой письменности. Введение в микенологию. – М., 1988.
123. Найссер У. Познание и реальность. Смысл и принципы когнитивной психологии: Пер. с англ. – М., 1981.
124. Новикова М.О. Прасвіт українських замовлянь (передмова та коментар) // Українські замовляння (Упорядник М.Н.Москаленко. – К., 1993.
125. Одри Ж. Индоевропейский язык: Пер. с франц. // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XXI. Новое в современной индоевропеистике: Переводы / Редкол.: В.А.Звегинцев (пред.) и др. – М.: Прогресс, 1988. – С.24-121.
126. Оппенгейм А.Л. Древняя Месопотамия. Портрет погибшей цивилизации: Пер. с англ. – М., 1980.
127. Палмайтис М.Л. Индоевропейская апофония и развитие деклинационных моделей в диахронно-типологическом аспекте. – Тбилиси, 1979.
128. Панфилов В.З. Гносеологические аспекты философских проблем языкознания. – М., 1982.
129. Панфилов Е.Д. Место слога в словоформе (Исследования в области силлаботактики на материале классического латинского языка). – С.-Петербург: изд. С.-Петербургского ун-та, 1995.
130. Пєскова І.В., Таранець В.Г. Про генетичну спорідненість суфіксів демінутивності та одиничності (на матеріалі германських і слов‘янських мов) // Проблеми зіставної семантики. Доповіді та повідомлення Міжнародної наукової конференції з проблем зіставної семантики 25-27 вересня 1997 р. – К.: КДЛУ, 1997. – С.231-234.
131. Пиаже Ж. Избранные психологические труды. Психология интеллекта. Генезис числа у ребенка. Логика и психология: Пер. с франц. – М., 1969.
132. Погодин А.Л. Следы корней-основ в славянских языках. – Варшава, 1903.
133. Померанцева И.А. Эстетические основы искусства Древнего Египта. – М., 1985.
134. Редер Д.Г. Мифологическое мышление и зачатки научного мировоззрения в Древнем Египте //Культура Древнего Египта. – М., 1976. – С. 223-249.
135. Рифтин А.П. Категории видимого и невидимого мира в языке (предварительный очерк) // Ученые записки ЛГУ, серия филологических наук, № 69, вып. 10. Л.: изд-во ЛГУ, 1946. – С.136-152.

136. Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. – М., 1981.
137. Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. – М., 1987.
138. Савченко А.Н. Сравнительная грамматика индоевропейских языков. – М., 1974.
139. Семереньи О. Введение в сравнительное языкознание: Пер. с нем. – М., 1980.
140. Силин В.Л. Аналогия, уподобление и сходство лексических единиц. – Днепропетровск, 1986.
141. Силин В.Л. Структура и семантика слов. – Днепропетровск: изд-во ДГУ, 1989.
142. Силин В.Л. Этимология и лексическая семантика. – Днепропетровск: изд-во ДГУ, 1992.
143. Скаличка В. Исследование венгерских звукоподражательных выражений // Пражский лингвистический кружок. – М., 1967.
144. Склад і слово в діахронії: слов‘янські та германські мови: Зб. наук. праць / Ред. кол.: В.Г.Таранець (відп. ред.) та ін. – К.: ІСДО, 1994.
145. Смирнов Ю.А. Грамматика языка панджаби. – М., 1976.
146. Спиркин А.Г. Происхождение языка и его роль в формировании мышления // Мышление и язык. – М., 1957.
147. Сравнительная грамматика германских языков. Том 2. Фонология. – М., 1962.
148. Стеблин-Каменский М.И. Древнеисландский язык. – М., 1955.
149. Стеблин-Каменский М.И. Старшая Эдда // Старшая Эдда. Древнеисландские песни о богах и героях. – М.-Л., 1963, с.181-255.
150. Степанов Ю.С. Счет, имена чисел, алфавитные знаки чисел в индоевропейских языках // Вопросы языкознания, 1989. - № 4. - С. 46-72; - № 5. - С. 5-31.
151. Стериополо Е.И. Система гласных и ее реализация в речи (экспериментально-фонетическое исследование на материале немецкого языка). – Автореф. докт. дисс. – Санкт-Петербург, 1995.
152. Столбова О.В. Сравнительно-историческая фонетика и словарь западночадских языков // Африканское историческое языкознание. – М., 1987. - С. 30-268.
153. Стройк Д.Я. Краткий очерк истории математики. 2-е изд.: Пер. с нем. – М., 1969.
154. Супрун А.Е. Славянские числительные. Становление числительных как особой части речи. – Минск, 1969.
155. Супрун А.Е. Полабские числительные. – Фрунзе: изд-во Киргизского ун-та, 1962.
156. Тайлор Э. Первобытная культура: Пер. с англ. – М., 1989.
157. Таранець В.Г. Структура складу в германських мовах // Мовознавство. – 1980. - № 2. - С. 36-41.
158. Таранец В.Г. Энергетическая теория речи. – Киев-Одесса: Вища школа, 1981.

159. Таранец В.Г. Происхождение понятия числа и его языковой реализации (к истокам индоевропейского праязыка). – Одесса: изд-во ОГУ, 1992.
160. Таранець В.Г. Рефлекси індоєвропейського *k^w- в слов‘янських мовах // Слов‘янський збірник. Вип. 1. – Одеса:вид-во ОДУ, 1996а. – С. 79-83.
161. Таранець В.Г. До питання про протетичні [w, h] у слов‘янських мовах // Матеріали міжвузівської міжнародної наукової Кирило-Мефодіївської конференції 26-28 травня 1996 року. – Одеса: Астропринт, 1996б – С.44-45.
162. Таранець В.Г. Про спорідненість етимологій слова ‘бог’ в германських та слов‘янських мовах // Актуальні проблеми вивчення мови та мовлення, міжособової та міжкультурної комунікації. – Харків: Константа, 1996в. – С.177-178.
163. Таранець В.Г. До питання слов‘яно-германської мовної спільності // Слов‘янський збірник. Вип. III. – Одеса: Астропринт, 1998. – С. 102-104.
164. Таранець В.Г. Поняття бінарності і зародження древніх слів // Мова. Вип. 3-4. – Одеса: Астропринт, 1999.
165. Ткаченко В.А. Семантична структура назв руки в індоєвропейських мовах // Мовознавство – 1981. - № 2. - С. 62-69.
166. Токарев С.А. Религия в истории народов мира. 4-е изд. – М., 1986.
167. Топоров В.Н. К семантике троичности (слав. **trizna* и др. // Этимология, 1977. – М.: Наука, 1979. – С.3-20.
168. Топоров В.Н. К семантике четверичности (анатолийское **теu̯-* и др.) // Этимология, 1981. – М.: Наука, 1983. – С.108-130.
169. Топорова Т.В. Семантическая структура древнегерманской модели мира. – М., 1994.
170. Тронский И.М. К семантике множественного числа в греческом и латинском языках // Ученые записки ЛГУ, серия филологических наук, № 69, вып. 10. – Л.: изд-во ЛГУ, 1946. – С.54-72.
171. Трубачев О.Н. История славянских терминов родства и некоторых древних терминов общественного строя. – М., 1959.
172. Трубецкой Н.С. Основы фонологии: Пер. с нем. – М., 1960.
173. Туманян Э.Г. Древнеармянский язык. – М., 1971.
174. Туманян Э.Г. Структура индоевропейских имен в армянском языке. Опыт реконструкции. – М., 1978.
175. Тураев Б.А. Древний Египет. – Петроград, 1922.
176. Флоренский П.А. Пределы гносеологии (Основная антиномия теории познания). – Сергиев Посад, 1913.
177. Флоров Б.А. Числа в графике палеолита. – Новосибирск, 1974.
178. Холодович А.А. Категория множества в японском в свете общей теории множества в языке // Ученые записки ЛГУ, серия филологических наук, № 69, вып. 10. – Л.: изд-во ЛГУ, 1946.

179. Чеботарь В.В. Структура слога и особенности ее развития во французском языке: Автореф. дис…канд. філол.наук: 10.02.05 / Київськ. держ.ун-т. – К., 1988.
180. Черноиваненко Е.М. Литературный процесс в историко-культурном контексте. Развитие и смена типов литературы и художественно-литературного сознания в русской словесности XI-XX веков. – Одесса: Маяк, 1997.
181. Число. Язык. Текст // Сборник статей к 70-летию А.Е.Супруна. – Минск: изд-во Белорусск. ун-та, 1998.
182. Швачко С.А. Языковые средства выражения количества в современном английском, русском и украинском языках. – К.: Вища школа, 1981.
183. Шерцль В.И. Об именах числительных в индо-европейской отрасли, их развитии и отношении к числительным других отраслей. – Харьков, 1870.
184. Шерцль В.И. О словах с противоположными значениями (или о так называемой энантиосемии). – Воронеж, 1884.
185. Шмальстиг У.Р. К индоевропейской проблеме // Вопросы языкознания, 1988. - № 1. - С. 32-45.
186. Штаерман Е.М. Социальные основы религии Древнего Рима. – М., 1987.
187. Якобсон Р. Звуковые законы детского языка и их место в общей фонологии // Избранные работы: Пер. с англ,. нем., франц. яз. – М., 1985. - С. 105-115.
188. Якушин Б.В. Гипотезы о происхождении языка. – М., 1984.
189. Agrippa H.C. Magische Werke. 4-te Aufl., Berlin, 1921.
190. Andresen K.G. Deutsche Volksetymologie. 7-te Aufl., Lepzig 1919.
191. Bieleckij A.A. Akzentologische Voraussetzungen der Theorie der indoeuropäischen Wurzeln // Aktuelle Probleme der gegenwärtigen Germanistik. – Kiew, 1975. – S. 10-28.
192. Borgström G. Internal reconstruction of Pre-Indo-European wordforms // Word, 1954, vol.X, N.2-3, p.275-287.
193. Brugmann K. Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen. - 2. Lieferung: Lehre von den Wortformen und ihrem Gebrauch. – Straßburg, 1903.
194. Brugmann K., Delbrück B. Grundriß der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen. Bd. 2. – Straßburg, 1909.
195. Cantor M. Vorlesungen über Geschichte der Mathematik. Erster Band: Von den ältesten Zeiten bis zum Jahre 1200 N.Chr. – 2-te Aufl. – Leipzig-Berlin, 1922.
196. Deubner Fr. Nach Adam Ries. Leben und Wirken des großen Rechenmeister.- Leipzig-Lena, 1959.
197. Ditz Fr. Grammatik der romanischen Sprachen. – 1927.
198. Endres F.C., Schimmel A. Das Mysterium der Zahl. Zahlensymbolik im Kulturvergleich. 4-te Aufl. – München, 1988.
199. Gonda J. Reflections of the numerals “one” and “two” in ancient Indo-European languages. - Utrecht, 1953.
200. Grimm J. Deutsche Mythologie. – Berlin, 1934.
201. Heřman K. Die Anfänge der menschlichen Sprache. Teil 1,2. – Prag, 1936.
202. Jensen H. Die indo-europäischen Zahlwörter 10, 100, 1000 // Zeitschrift für Phonetik und allgemeine Sprachwissenschaft. 6.Jg., 1952. – Berlin. S. 50-57.

203. Lürß Fr. Vom Mythos der alten Griechen. Deutungen und Erzählungen. – Leipzig, 1988.
204. Karsten T.E. Die Germanen. Eine Einführung in die Geschichte ihrer Sprache und Kultur. – Berlin-Leipzig, 1928.
205. Klix Fr. Erwachendes Denken. Eine Entwicklungsgeschichte der menschlichen Intelligenz. 3-te Aufl. – Berlin, 1985.
206. Kluge Fr. Urgermanisch. Vorgeschichte der altgermanischen Dialekte. 3-te Aufl. – Straßburg, 1913.
207. Kuryłowicz J. Études indoeurophéennes. 1. – Krakow, 1935.
208. Lehmann W.P. Proto-Indo-European Phonology. – Austin, 1952.
209. Lindner G. Grundlagen und Anwendung der Phonetik. – Berlin, 1981.
210. Löffler E. Ziffern und Ziffernsysteme. 1. Teil: Die Zahlzeichen der alten Kulturvölker. 2. Aufl. – Leipzig u. Berlin, 1918; 2.Teil: Die Zahlzeichen im Mittelalter und in der Neuzeit. 2.Aufl., - Leipzig u. Berlin, 1919.
211. Lühr R. Reste von indogermanischen Wortschatz im Oberdeutschen // Studien zum Indogermanischen Wortschatz (Hrsg. W.Meid) – Innsbruck, 1987. – S. 67-75.
212. Max S. Geschichte der Mathematik im Altertum, -Straßburg, 1908.
213. Menninger K. Zahlwort und Ziffer. Eine Kurzgeschichte der Zahl. Bd. 1: Zahlreihe und Zahlsprache. 2. Aufl. – Göttingen, 1957; Bd. 2: Zahlschrift und Rechnen. 2.Aufl. - Göttingen, 1958.
214. Schleicher A. Compendium der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen. 4. Aufl. – Weimar, 1876.
215. Schmid W.P. Wort und Zahl. Sprachwissenschaftliche Betrachtungen der Kardinalzahlwörter. – Stuttgart, 1989.
216. Schneider H. Kultur und Denken der alten Ägypter. 2. Aufl. – Leipzig, 1909.
217. Schulz W. Zeitrechnung und Weltordnung in ihren Übereinstimmenden Grundzügen bei den Indern, Iraniern, Hellen, Italikern, Kelten, Germanen, Litauern, Slaven. – Leipzig, 1924.
218. Schumacher W.W. (Badio und) Frege und die Zahlwörter. Statt einer Rezension // Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung (ZPSK). Bd. 45, H.4. – Berlin: Akademie-Verlag, 1992. – S. 387-388.
219. Seebod E. Der Übergang von idg. -w- zu germ. -k- und -g- // Indogermanische Forschungen. Bd. 87. – Berlin – New York, 1982, S.172-194.
220. Shevelov G.Y. A Prehistory of Slavic. The historical phonology of Common Slavic. – Heidelberg, 1964.
221. Shevelov G.Y. A historical Phonology of the Ukrainian language. – Heidelberg, 1979.
222. Solta G.R. Die armenische Sprache // Handbuch der Orientalistik (Hrsg. von B.Spuler). Erste Abteilung. Der Nahe- und der Mittlere Osten. Bd.7. Armenisch und Kaukasische Sprachen. – Leiden/Köln, 1963. – S.80-128.
223. Sommer F. Zum Zahlwort. – München, 1951.
224. Suhle A. Die Münze. Von den Anfängen bis zur europäischen Neuzeit. – Leipzig, 1970.
225. Szemerényi O. Studies in the Indo-European system of numerals. – Heidelberg, 1960.

226. Tacitus P.G. Germania. 2. Aufl. – München, 1935.
227. Taranets V.G. Phonetic structure of word and peculiarities of its development (based on Germanic and Slavonic languages) // Proceedings of the XIIth International Congress of Phonetic Sciences. August 19-24, 1991, vol. 4 (France). – Aix-En-Provence, 1991.
228. Taranec V. G. Energietheorie des Sprechens. Neubearbeitung des russischen Originals // Studia et exempla linguistica et philologica (SELP). Series II: Studia minora, Tom. 5, Editor: Klaus Trost. – S.Roderer Verlag Regensburg, 1997.
229. Vries, Jan de. Altgermanische Religionsgeschichte. Bd.1: Einleitung. Die vorgeschichtliche Zeit. Religion der Südgermanen. – Berlin u. Leipzig, 1935; Bd. 2. Religion der Nordgermanen. – Berlin u. Leipzig, 1937.

Використані словники, довідники, тексти
(тут подані також зазначені у роботі скорочення)

1. Атеист. сл. – Атеистический словарь. 2-е изд., М., 1986.
2. Больш. нем. рус. сл. – Большой немецко-русский словарь. Том 1,2. – М., 1969.
3. Даль – Даль Вл. Толковый словарь живого великорусского языка. Том 1-4. – М., 1978-1980.
4. Дворецкий – Дворецкий И.Х. Латинско-русский словарь. 3-е изд. – М., 1986.
5. Етим. сл. укр. м. – Етимологічний словник української мови (гол. ред. О.С.Мельничук). Т. 1,2,3. – К., 1982, 1985, 1989.
6. Кочергина – Кочергина В.А. Санскритско-русский словарь. 2-е изд. – М., 1987.
7. Левицкий В.В. Сравнительно-этимологический словарь германских языков. – Черновцы, 1994.
8. Маковский М.М. Сранительный словарь мифологической символики в индоевропейских языках. Образ мира и миры образов. – М.: Гуман. изд. центр ВЛАДОС, 1996.
9. Мифол. сл. – Мифологический словарь. 2-е изд. – Л., 1961.
10. Мюллер – Мюллер В.К. Англо-русский словарь. – М., 1981.
11. Народные русские сказки А.Н.Афанасьева в трех томах. – М., 1958.
12. Предм.-пон. сл. – Предметно-понятийный словарь греческого языка. Крито-микенский период. – Л., 1986.
13. Сказки и повести Древнего Египта: Пер. И.Г.Лившица. – М., 1979.
14. Словарь словообразовательных элементов немецкого языка (под рук. М.Д. Степановой). – М., 1979.
15. Словник староукраїнської мови XIV – XV ст. Т. 1, 2. – К., 1977-1978.
16. Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка. Т. 1-3. – Спб., 1893-1912.
17. Українські народні казки. – К., 1986.
18. Фасмер – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: Пер. с нем. и дополн. О.Н.Трубачева. 2-е изд.. Т. 1-4. – М., 1986-1987.
19. Цыганенко Г.П. Словарь служебных морфем русского языка. – К., 1982.

20. Этим. сл. прасл. – Этимологический словарь славянских языков (праславянский лексический фонд) (под ред. О.Н.Трубачева). Т. 1-17. – М., 1975-1990.
21. Benseler – Benselers Griechisch-deutsches Wörterbuch (bearb. von A. Kaegi). 18. Aufl. – Leipzig, 1985.
22. Berneker E. Slawisches etymologisches Wörterbuch. – Heidelberg, 1908-1913.
23. Bibel. – Die Bibel. Nach der Übersetzung M.Luthers. 2. Aufl. – Berlin – Altenberg, 1987.
24. DEE – The Oxford Dictionary of English Etymology (Ed. by C.T. Onions). – Oxford, 1985.
25. Duden. – Duden. Bd. 7. Etymologie. Herkunftswörterbuch der deutschen Sprache. – Mannheim – Wien – Zürich, 1963.
26. Edda (die). Die Lieder der sogenannten älteren Edda. – Leipzig, 1949.
27. Feist S. Vergleichendes Wörterbuch der gotischen Sprache. 3. Aufl. – Leiden, 1939.
28. Kluge – Kluge Fr. Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. – Berlin, 1957.
29. Latein u. Gr. – Latein und Griechisch im deutschen Wortschatz. Lehn- und Fremdwörter altsprachlicher Herkunft. 2. Aufl. – Berlin, 1980.
30. Lexer – Lexer M. Mittelhochdeutsches Taschenwörterbuch. 34. Aufl. – Leipzig, 1974.
31. Macbain – Macbain A. An etymological dictionary of the Gaelic Language. -– Stirling, 1911.
32. Mayerhofer – Mayerhofer M. Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch des Altindischen. Bd. 1. – Heidelberg, 1956.
33. Märchen der Brüder Grimm. – Leip[zig, 1983.
34. Meyer – Meyer G. Etymologisches Wörterbuch der albanesischen Sprache. – Straßburg, 1891.
35. Paul – Paul H. Deutsches Wörterbuch. 8. Aufl. – Halle (Saale), 1961.
36. Pokorny – Pokorny J. Indogermanisches etymologisches Wörterbuch. – Bern, 1949.
37. Schützeichel – Schützeichel R. Althochdeutsches Wörterbuch. 3. Aufl. – Tübingen, 1981.
38. Skeat – Skeat W. An etymological dictionary of the English language. – Oxford, 1983.
39. Walde – Walde A. Lateinisches etymologisches Wörterbuch. – Heidelberg, 1906.
40. Wört. d. ägypt. Spr. – Erman A., Grapow H. Wörterbuch der ägyptischen Sprache. 2. Aufl., Bd. 1-5. – Berlin, 1957.
41. Vries – Vries, Jan de. Altnordisches etymologisches Wörterbuch. 2. Aufl. – Leiden, 1962.

Скорочення назв мов, наріч та діалектів

ав. - авестійська
алб. - албанська
алем. - алеманський
алт. - алтайські
англ. - англійська
бав. - баварський
болг. - болгарська
бр. - білоруська
вал. - валлійська
вед. - ведійська
вірм. - вірменська
вл. - верхньолужицька
вн. - верхньонімецька
гал. - галльська
герм. - германські
гол. - голландська
гот. - готська
гр. - грецька
груз. - грузинська
дангл. - давньоанглійська
дат. - датська
двн. - давньоверхньонімецька
дінд. - давньоіндійська
дісл. - давньоісландська
дпрус. - давньопруська
др. - давньоруська
дсакс. - давньосаксонська
єг. - єгипетська
ієв. - індоєвропейська
ір. - іранські
ірл. - ірландська
ісл. - ісландська
ісп. - іспанська
іт. - італійська
кельт. - кельтські
кімр. - кімрська
крітськ. - крітський
лат. - латинська
лит. - литовська
лтс. - латиська
лув. - лувійська
м. - македонська
молд. - молдовська
мор. - моравське
нім. - німецька
нл. - нижньолужицька
норв. - норвезька
ностр. - ностратичні
оск. - оккська
п. - польська
пгерм. - прагерманська
перс. - перська
полаб. - полабська
порт. - португальська
пров. - провансальська
прус. - пруська
псл. - праслов’янська
рос. - російська
рум. - румунська
рун. - мова германських рунічних текстів
свн. - середньоверхньо-німецька
сем. - семітські
сканд. - скандінавські
сл. - слов’янські
слн. - словенська
слц. - словацька
срб. - сербська
стсл. - старослов’янська
схв. - сербохорватська
тіб. - тібетська
тох. А - тохарська А
тох. В - тохарська В
тюрк. - тюркські
уг. - угорська
укр. - українська
урал. - уральські
фін. - фінська
фр. - французька
франк. - франкська
фриз. - фризька
хет. - хетська
ч. - чеська

шв. – шведська

SUMMARY

An attempt is made in the present work to trace the development of the numeral by applying deep reconstruction method to Indo-European and other languages.

The analysis is focused on the numerals from 1 to 5 and 10, which were the first to represent the category of the numeral.

The first chapter outlines the ideas the primitive people had about the surrounding world and the appearance of the numeric words. It is shown that among the first notions the ancient people had were the notions of the world as a whole and as a twofold unity. These notions later expanded to 3-fold and 4-fold values.

The first numeric notions were reflected in the calculation operations which were analyzed in the book on the material of different languages.

The developing of notion of quantity was adequately reflected in language.
The most ancient numeric words of the Parent Indo-European language were reconstructed and their meaning was explained. The analysis of the linguistic material made it possible to define the denotational meaning of the simple numbers and trace the way the category of number developed in Indo-European languages, first of all in Germanic languages.

It is assumed that the Indo-Europeans used binary oppositions which stemmed from the general idea of the integrity of things. As a result, the vision of the world of the ancient people changed from the integral to a discrete world.

ЗМІСТ

стор.

Передмова 3
Вступ 6
Розділ 1. Найдавніші уявлення людини про оточуючий світ і проявлення у них кількісних характеристик 22
1.1. Цілісність і двоїстість світу – найдавніші поняття людини. Три- і чотиричленна структури у індоєвропейців 22
1.2. Кількісні величини і проявлення їх в операціях лічби у древніх людей 39

Розділ 2. Кількісні відношення і зародження їх словесного вираження в індоєвропейських мовах 47
2.1. Найдавніші корені *t∧, *k∧, *m∧, *n∧, *r∧, *p∧ у період зародження протоіндоєвропейської мови 47
2.2. Сприйняття дійсності древньою людиною і зародження первісних найменувань 69

Розділ 3. Шляхи становлення поняття числа і реалізація його у мовах 86
3.1. Утворення найменувань чисел ‘один’, ‘два’, ‘п‘ять’ і ‘десять’ у індоєвропейських мовах 86
3.2. Зародження словесних позначень чисел ‘три’ і ‘чотири’ в індоєвропейських мовах 107
Загальні висновки 117
Література 121
Використані словники, довідники, тексти 133
Скорочення назв мов, наріч та діалектів 134
Summary 135